

Дженюариъс А. Макгахан

ТУРСКИТЕ ЗВЕРСТВА В БЪЛГАРИЯ

— писма на специалния кореспондент на *Daily News* Дж. Макгахана

(Превел С. Стамболов. София 1880. Скоро-Печатница на Я. С. Ковачев)

Предговор

Всекиму е познат даровития кореспондент на вестника «Дейли нюз», Дж. А. Макгахан, който чрез своите дописки за турските зверства в България възбуди негодуванието на сичкия образован свят против постъпките на турските варвари и всели съчувствие и милост към нашите страдания даже и у народните ни врагове. В настоящата книга се заключават писмата на Макгахана. Ето, що говори за тях руският издател на книгата „Зверства в Болгарии“:

„Писмата на кореспондентина на *Daily News* Макгахана за турските зверства в България съставят едно от най-едрите явления в европейската литература в настоящата (1877) година. Съвършено вярно говори Гладстон в своята знаменита брошура: Аз напълно съзнавам многобройните услуги, правяни от независимия печат на човечеството, свободата и справедливостта, но, доколкото ми е известно, *Daily News* е направил най-голямата и блестяща услуга; ако да не беше мъжеството, решителността и сръкето на тоя орган на общественото мнение, то ние щяхме досега да стоиме в тъмнината и злочестите българе не щяха да имат своята най-добра и основателна надежда.

Всекиму е позната историята на произхождението на тия многознаменателни писма. На 23 юний 1876 година, в английската либерална вестник *Daily News* беше напечатано едно писмо от нейния цариградски кореспондент, Пирса, за жестокостите, правяни от турците в България, на основание върху събраните от него местни сведения; английското обществено мнение се сепна, но Дизраелевото министерство в парламента и в своите органи не само изрази съмнение за справедливостта на тия страшни известия, но направо ги опроверга, като ги назова „сензационни и недостойни за внимание клюки“. Предизвикана на бой, вестникта гордо подигна ръкавицата и, като видя, че английското правителство, при сичко, че има многобройни агенти в Турция, не може или не иска да разкрие напълно мрачните събития, които позорят нашия просветен век, изпрати в България свой специален кореспондент или комисар, за да направи формално

следствие. Избора най-сполучно падна на Макгахана, който вече се ползуваше с голяма известност, като кореспондент на една американска вестник при руската армия, в хивинския поход.

Като пристигнал в Пловдив на 23 юния, Макгахан посетил всичките, най-вече пострадали местности и, като посветил четире месеца за най-добросъвестно изследование настоящето положение на злочестата страна, върнал се в Цариград чак на 20 ноемврий. Резултата на това дознание са писмата, които, като се появяваха според мярката на натрупването материала, отвориша най-първо очите на Европа, за да види настоящия характер на турското правителство, извършваните под неговото покровителство беснотии и ужасната съдба на притиснатите християне. Тия писма възбудиха голямо негодувание, което се изрази в 300 публични митинги, в които люди от всевъзможни партии и мнения, пламенно изказваха, от една страна, отвращение към турското правителство и към политиката на английското министерство, а от друга, своето дълбоко съчувствие към правдолюбивия дописник, който разкри тайната, така старателно покривана не само от турските, но и от английските официални органи. Победата на Daily News беше пълна, и Дизраели, ако и не направо, но чрез устата на другаря на министра на иностранните работи, Бурка, беше принуден да признае, че правителството и сичката страна са много задължени на газетните дописници, с помощта на които станаха известни събитията в България. Тая знаменателна съвременна епопея на формално следствие, направено от частната вестник върху действията на една могущественна империя, имаше грамадно влияние върху европейската политика и може да се смята за една от главните причини за свикването цариградската конференция, резултата на която с такова трескаво безпокойство чакаше сичкия свят. Но без да гледаме на едно такова важно, почти безпримерно значение на Макгахановите писма, те още нигде не са се появили изцяло, макар че преводи и отломки от тях да са поместяваха в сичките европейски и руски вестници. Даже в Англия само първите шест писма са напечатани в отделна брошура, а между това само в общия техен състав те представляват пълна, не само обстоятелна и правдива, но даже художествена картина на зверствата, извършени от турците в България през пролетта на 1876 година, и положението на злощастния народ в настоящата минута, за изучаването на което Макгахан е посетил повторно в откомврий и ноемврий сичките пригледани по-напред от него места. За това ние смятаме за полезно, особено във вид на проектите за бъдещото устройство на България, обсъждани в цариградската конференция, да представим на руската публика пълния превод на сичките писма на Макгахана. Като изпълни възложената на него задача, той се обърна към английския народ с тържествено заявление своята благодарност за съчувствието, изказано в многобройните митинги, и твърде скромно на себе си приписваше незначителна роля в изобличението на българските ужаси, като уверяваше, че славата, а следователно и благодарността, най-вече принадлежи на Писра, който най-напред обърна вниманието на Европа върху тие мрачни фактове, на английския консул Беринга и на американския Скайлера, които посетиха България в едно време с него. Той така също характеристично забележва, че винаги е считал за дължност на всеки човек, а толкова повече на всеки вестникар да изобличава сяко престъпление, дето то и да е станало, и да брани слабите и злочестите, и за това, като е изказвал твърде слабо негодуванието, което той е чувствувал към турските изстъпления, той и не подозирал, че ще го обвинят в желание да поразии читателите с трескави ефекти, които действуват неприятно върху нравите на образованет хора.“ В отговор на това обвинение, прибавя той, мога само да кажа, че у българските жени и деца, подхвърлени от турците на всевъзможни мъки, така също имаше нерви и че при бездействието, даже отричението на станалите факти

от страна на турското правителство, оставаше ми само да известя на английския народ и на сичкия свят за ония действия на турците, за които и до сега не мога да си припомня без ужас и негодувание. Това обръщание към народното сърце не остана безплодно: Англия направи на България материална помощ до 50000 лири стерлинги и нравстена, която, надявам се, свършено ще измени бъдещето на този страдащ, мъченически народ.“

Остава ни да кажем няколко думи за достоверността на съобщаваните от Макгахана сведения; той се е ползвал с материали от първи ръце и е основавал всичките приведени от него факти върху свидетелствата на иностранните консули, на немските по железницата чиновници, американските мисионери, най-сетне на самите пострадали българи и техните джелати — турците. Справедливостта на описваната от него картина напълно се потвърждава от официалния отчет на Беринга, който не до там съчувствува на българите, от протокола, съставен от княза Цертелева и Скайлера, а най-вече от подробното Скайлерево донесение на американското правителство, напематано тия дни и което в главните си черти съставя само повторение на знаменитите писма на неговия другар по пътешествието. Но окончателния извод на Скайлера така е важени така напълно съвпада с погледите на Макгахана, щото ние ще го приведем изцяло.

„В пловдивския, сливенския и търновския окръзи, а така също в съседните места, на които обърнах особено внимание, казва той, иза изгорени досущ или отчасти 79 села, без да говорим за многобройните разграбени села. И така, пропаднали са до 9000 къщи, а като смятаме във всяка къща средно число по 8 души, излиза, че 72,000 човешки създания са останали без покрив. Убити, според моята сметка, има до 10,984; разбира се, че много още има убити по полето, големите пътища и горите, но за тях не са останали положителни сведения, за това мисля, че общата цифра на убитите достига до 15,000 души. Сетне са умрели много хора от болести, затвори и пр. Факти за позорно оскърбление на жените се срещаха на всяка стъпка така много, щото не мога да ги приведа всичките. Изгарянето на домовете, убийствата и всевъзможните зверства, извършени от турците, очевидно, съвсем не са били необходими за потъпкването на въстанието, което е било твърде незначително, и селяните при първото поискване давали са оръжието си. Така също тия действия не се оправдават от паниката, защото тя се е била отколе минала, когато войските излязли в поход, или пак с подобни зверства от страна на българите, както утвърдяваха не само турците. Аз старателно изследвах тя въпрос и не намерих никакви доказателства да са извършвали българите каквито и да е зверства. Само в два случая въстаниците са изгорили две турски села и убили две туркини, при бягането им из Панагюрище. Нито една туркиня, нито едно турско дете не са били убити хладнокръвно, преднамерено; нито една туркиня не е била обезчестена, нито един турчин не е бил мъчен, нито една турска къща не е била ограбена и нито една джамия не е била осквернена. Мнозина се стараят да докажат, че Портата не само не е заповядвала да се извършат станалите ужаси в България, но даже че не е знаела за тях. Но има много причини да ни карат да предполагаме, че Абдул-Керим-паша, сердар-екрем, изпратен в Едирне за усмиряване на бунта и сетне главнокомандуващ на турската войска в Сърбия, Хюсеин-Авни-паша, бившия военен министър, и Митхад-паша са знаели твърде добре за българските ужаси, ако и да не са ги сами възбудили. Но, във всеки случай, лицата, които особено са се отличавали със своята жестокост и варварство, са получили награди от турското правителство, а тия, които са се стараели да действуват законно и им е било жално да проливат невинна кръв, едвам избягнаха наказанието.“

Пловдив, 28 юни

Аз дойдох тук преди три дни с цел да направя правилно следствие. Пловдив е главният град на тая част от България, в която станаха изстъпленията на башибозуците и за това е най-добрата или, по-добре, единствената точка, дето може да се съберат достоверни сведения за зверствата, които възбудиха негодуванието на цяла Европа. Беринг, английският консул, е дошъл преди мене и е захванал следствието, Скайлер, американският генерален консул също тъй се намира тук, от една страна с тая същата цел, а от друга, за да се увери струва ли да се основе тук вицеконсулство, или да се вземат други мерки за покровителството на няколко семейства американски мисионери, които живеят в тая страна. Другите консули вече са съобщили на своите правителства за станалите в последно време събития и сега събират по-нататъшни сведения за въстанието.

Забележително е, че макар Австрия, Русия, Гърция и Франция да имат тук свои консули, английското правителство, което повидимому трябваше така също да се интересува да има бързи и подробни сведения за всичко, което става, няма никакъв агент. В Едирне се намира английският консул, твърде достоен човек, но неговото здраве доколкото е потресено от нервен удар, щото той решително не е способен за никаква работа. Затова не е чудно, ако английското правителство знае за събитията в Турско по-малко от другите господарства и от имащите сведения вестници. Лорд Дерби, като е говорил в палатата на лордовете, че не е приемал от консулите в Скутари, Белград и Галац никакви сведения за зверствата на башибозуците, вероятно се е подигравал със своите слушатели, защото, като се вземе предвид затруднителността на пощенските съобщения и далечината, тия консули за можели толкова да знаят за това, що е ставало тука, колкото консулите в Лион и Бордо.

Аз мога да кажа смело, че дойдох тука в съвършено безпристрастно настроение и с твърда решителност да видя сам всичко, което е възможно да се види, старателно да претегля всичките събрани сведения и по тоя начин да постигна безусловната истина, без да си позволявам да се увличам от доводите на тая или оная страна. Аз изслушвах всички пламенни обвинения на едната страна и меките оправдания на другата с еднакво хладнокръвие и безпристрастие. Най-вече се стараех да оградя своя поглед от грубите преуголемявания на християните и въобще стигнах до това скептическо настроение, което е необходимо в учените изследвания.

Аз реших да опазя това настроение до края на моите трудове, защото ми се струваше, че не е трудно със спокойствието на съдията да гледам на чуждите бедствия; но длъжен съм да кажа правото, че съвършено сбърках, като не съм предчувствувал какво именно

ме е чакало. Не можах да почна моите изследвания и вече моето настроение се беше изменило, и страх ме е, че не ще мога вече да се похваля с безпристрастието си и, във всеки случай, изгубих всякакво хладнокръвие. Има факти, на които не можеш да гледаш с хладнокръвието на съдията; при вида им кръвта ти закипява в жилите и мускулите ти захващат да се свиват от негодувание. Има факти, които са дотолкова ужасни, низки и позорни, че окото се отказва да ги гледа, ухото — да ги слуша, умът — да ги обсъжда. Такива са именно отблъскващите и ужасяващи факти, които ми се случи да изследвам. Аз вече съм събрал доста сведения, за да дойда до убеждението, че е безполезно да се правят по-нататъшни изследвания, които могат да бъдат интересни само в статистическо отношение, но не са в състояние да изменят същността на цялото дело. Беринг и Скайлер ще ни дадат достатъчно цифри, и от сега съм готов да ги приема. Турските зверства, признавани от тях самите и от приятелите им, са напълно достатъчни, и дори са повече от достатъчни, за да ни доведат до едно правилно заключение, и считам за излишно да уголемявам мрачната сума. Когато от самото начало на вашите изследвания вие отвед чувате като неоторим факт, че са изгорени 60 или 70 села и са убити 15,000 души, повечето жени и деца, то защо ви е да отивате подалеч? Какво друго ще изброявате, когао най-ужасните подробности за злодействата на турците, които безчестят жените, секат на части децата и обнизват щиковите си с останките от човешките тела, се потвърждават от стотици свидетели и не само от българите, но от европейските консули във Филибе, от немските чиновници по железницата, от гърците, арменците, свещениците, мисионерите и даже от самите турци?

Мене ми е достоверно известно, че Беринг е съобщил на английското правителство, че само в окръзите, лежащи близо до Пловдив и Татар-Пазарджик, са изгорени 50 села, без да смята разграбените, и са убити около 15,000 души. Това е най-малката цифра и тя не се отнася до окръзите близо до София и на север от Балкана. Френския и руския консули, а така също и чиновниците по железницата смятат, че има изгорени повече от 100 села и убити жители от 25,000 до 40,000 души; някои даже възкачват последната цифра до 100,000 души. Справедливи ли са или не тия сведения, за мене е все едно, веднаж щом е призната страшната цифра 15,000 души, убити за четири денонощия. Никакво закръгляне на тая цифра не може да увеличи нейния ужас, който достига до колосални размери, когато напълно усвоиш всичките гибелни и позорни подробности на тая безчовечна сеч. Гръцкият консул, който не е дотам приятел на българите, ми разказа, че в Татар-Пазарджик турците докарали 2,000 злочести жени и деца, от които по-голямата част били по най-низък начин обезчестени, а много бащи убивали жените си и децата си, за да ги избавят от позор. Немските чиновници по железницата свидетелствуват, че в селата близо до техните станции се намират цели купове от членове на човешки тела, хвърлени на кучетата, че малките деца и от двата пола са били подложени на най-ужасни изтезания, а един свещеник, пред очите на когото обезчестили и умъртвили жена му и дъщеря му, бил убит подир такава мръсна мъка, която перото отказва да опише. Френският консул сам чул как башибозуците разказвали с възхищение на своите внимателни слушатели, че те, като отрязвали главите на децата, с любопитство гледали, как техните малки тела падали и се търкаляли като заклани пилета. „Доста е, доста!“ — казвам аз, като си затулям ушите: не ща повече нищо да слушам, не ща да продължавам по-нататък своите разследвания. Защо ми е да знам малко повече ли или по-малко са извършените ужаси! 20,000 престъпления, от които всяко е било придружено с безбройни ужаси, са също тъй възмутителни, както и 100,000!

Може да се намерят хора, които ще хванат хладнокръвно да обсъждат тия факти, като се стараят да докажат, че са убити не 25,000 души, а 24,850, че цифрата 500 злочести, изгорени живи-живенички в църквата е очевидно преувеличена, защото в нея не е могло да се поберат повече от 450-ма, от които, разбира се, двама са побягнали. И когато се съгласите с техните поправки, те тържествено извикват: „Вие виждате, как всичко е преувеличено, как на бедните турци нападат. Те действително са убили не повече от 15,000 души — малка работа! Те са обезчестили само 10 или 12,000 жени и надали са насекли на парчета по-много от 8 или 9,000 деца. Вие виждате как клеветят на бедните турци, които, като поизпитах, съвсем не са такъв лошав народ. Напротив, те са всъщност твърде славни и спокойни и достойни хора. Ние сме длъжни да им съчувствуваме, даже да ги пазим от дивите българи.“ Наглед има старци, скоящи с единия крак в гроба, които весело се шегуват за жените, живи изгорени в пазарджишката (?) църква или за децата, набити на щикове, но аз не принадлежа към тия люде, не мога да споделям възгледа им, не мога хладнокръвно да смятам и анализирам безчовечните злодейства; за това предоставям статистиката на Беринга и Скайлера.

Говорят, че всичките зверства в България са направени от нередовните войски, над които турското правителство няма никакъв контрол и затова Портата за тях не е отговорна, а напротив, била би твърде радостна, ако да можеше да удържи башибозуците. За зла чест множество факти доказват лъжовността на един подобен поглед. Ако турското правителство действително искрено осъждаше станалите ужаси, то би подложило на примерно наказание главните предводители на башибозуците. В действителност Шевкет паша, който изгори село Пазарджик (?) и уби почти всичките му жители по един най-възмутителен начин, получи високо назначение при султанския дворец в Цариград. Още по-красноречив е примерът на Ахмед ага, юзбашията или капитана на една рота башибозуци. Той също така се прослави с жестокостта си, изби 8,000 жители в Батак, изгори в училището 200 жени и деца и искаше да направи прах и пепел града Пловдив, което не го остави да направи пловдивския губернатор, насетне за това отчислен. Изобщо той е един низък, невеж, даже неграмотен варварин и при все това той е направен паша и е назначен — сякаш за подигравка над европейските искания за справедливост, — член на комисията, учредена да съди башибозуците. Да се обяснят подобни непонятни факти е твърде лесно — тия люде са изпълнявали желанията и намеренията на своето правителство, за да некажем, неговите преки заповеди и, естествено, са приели заслужените награди.

Но уверяват ни, че българите са дали на турците пример в делото на злодействата и ужасите; даже лорд Дерби, като се облягал на авторитета на сър Хенри Елиот, заявил на палатата, че и двете страни са еднакво виновни в това отношение. Интересно е да се знае, откъде сър Хенри Елиот е почерпил своите сведения. Както обясних, английското правителство не е имало тук свои агенти до пристигането на Беринга. Консулите на другите европейски държави не са можели да му съобщават нищо подобно, защото всички те ми потвърдиха, че никога не са съобщавали на своите правителства за зверства от страна на българите. Най-сетне, той не е можел да узнае това и от турците, защото местните власти смятат, че има убити до 500 турци, и то повечето в открит бой с оръжие в ръка; ако те и да уверяват, че имало убити до 30 туркини, но Скайлер не е намерил доказателства за убиването на нито една [турска] жена или дете. Например Киани паша му казал, че мюдюрят [управител на малък град] в селото Аврат-алан е убит с жена си и дъщеря си, но Скайлер достоверно се е убедил, че жената на мюдюр

се е намирала в свършено други окръг по време на това произшествие, а пък дъщеря той никога не е имал.

Най-сетне говорят, че българите не трябвало да дигат оръжие, че те са виновни за възмущението и са длъжни да търпят последствията на заслуженото наказание. Най-добър отговор срещу това [обвинение] е манифестът на турското правителство подир стъпването на престола на новия султан, в който открито се признава, че злоупотребите и притесненията при предишния султан били надминали всяка мярка на търпение и тогавашното правителство докарало селяните до такова злочесто положение, че без промяна на правителството не било възможно да се съществува. Ето причината за революцията в Цариград; но при всичко това Митхад паша и неговите партизани и до сега бесят и затварят злощастниците за това, което според техните думи българите били напълно в правото си да направят, за това, което те сами направиха — за въстанието против султана. При проверката излиза, че ни един народ в света, освен българите, не би потърпял нито един ден тая тирания, зверства и всякакви тегоби, които те са теглили в течение на цели векове. Ако някой би се опитал да въведе в Англия тукашната система на данъците, то целият [английски] народ би въстанал като един човек против правителството. Защо да осъждаме бедните българи за това, което бихме направили самите ние при подобни обстоятелства? Защо да съчувствуваме на силните, които угнетяват слабите, когато тия слаби са очевидно прави?

ПЕЩЕРА, 1 АВГУСТ

Задачата, която са взели върху си Беринг и Скайлер, е незавидна. Те се заловиха за работата твърде ревностно и посещават всичките главни градове и села, изгорени от башибозуците, за да видят със собствените си очи докъде е достигнало разорението и със собствените си уши да чуят разказите на злощастните селяни. Затова те са принудени да пътуват от 5 до 15 часа в ден, по невъзможни пътища под палещото слънце в задушливата августовска атмосфера. Беринг вече два пъти е заболявал от уморяване и пек; даже Скайлер, който е навикнал към подобно уморяване във времето на странствването си в Туркестан, едвам издържа това тежко изпитание. При всичко това уморяването, жегата, тягостното повтаряне на едни и същи въпроси и еднообразното събиране на еднакви факти може още леко да се претърпи, но сърцето се къса и силите слабеят, като гледаш безбройни грамади жени и деца останали без покрив и парче хляб, като погледнеш хиляди вдовици и сирачета, които оплакват убитите си бащи и мъже.

Ние едвам що преминахме през селото Радово, което, види се, да е било цветуще и сравнително с другите най-малко е пострадало от башибозуците. То е имало 160 дома, от които не е останал нито един, и жителите му сега живеят под сламени шатри, направени посред развалините. Те тозчас наобиколиха и ни приказаха, че никак не са се противили на башибозуците и че щом узнали за приближаването им, во време побегнали, и така спасили жените и децата си. От тях погинали само 22 души и 8 били затворени след завръщането им в селото. Повели ги оковани във Филибе и по пътя ги убили; а когато телата на тия злощастници били намерени в шубраците, турците обяснили, че това вероятно са труповете на някои убити въстаници, неизвестно по кой начин изпаднали на пътя. Като се върнали на своите пепелища, Радовчанете не намерили нищо — добитъка, овцете, конете, покъщнината им и всичко друго било

разграбено от турците. Жетвата и досега стои в полето несъбрана и селяните не могат нищо да работят без волове, от които всяка челяд е имала по един чифт, всичко до 640 глави. Турците се отказват да върнат плячката си, освен 33 за нищо непригодни волове, а ако злочестите пострадали не си вземат назад воловете, няма да съберат жетвата си и да си направят къщи, за което е нужно да се взят дърва отдалеч, то през зимата тяхното положение ще дойде до ужасно бедствие. Турските власти уверяват навред Скайлера, че добитъкът е върнат на жителите на опустошените села, и че ще се даде помощ на селяните, за да си направят нови къщи; но народът навред отрича това. Аз съм убеден, че никак не трябва да се вярва на обещанията на турските власти, които само хвърлят прах в очите на Европа и, като не ги е грижа за разорението на страната им, боят се само от европейската намеса. Като че за да се подиграват със своите обещания, те сега изискват плащането на данъците в разорените села, като да не е ставало нищо в тях. Например от Радово искат 400 фунта стерлинги, което бедните селяни положително не могат заплати. Турците показват като предлог за изгарянето на това село убийството на двама заптии или полицейски: но селяните отхвърлят този факт, като казват, че никой не е дигал ръка против турците. Понеже в другите села, дето действително е имало убити турци, българите право си обаждаха, то аз вярвам на показанията им и, следователно, турците са разорили Радово с цел за грабеж. Ние обиколихме цялото село, което представляваше печално зрелище от опушени развалини. Много от жителите на това някога цветуще село нямаха друго живелище, освен мократа земя, на която те се въргаляха често без завивка или слама. На няколко места бяха се запазили огнищата и сиромасите там си готвеха храна, макар, разбира се, и най-оскъдна.

Като се простихме с това село, ние продължавахме пътя си към Пещера, дето и стигнахме след един час по един лош път, при което нашите кола веднаж се обърнаха и един от нас без малко не биде убит. Ние се спряхме у един българин, който ни прие твърде гостолюбовно и прекрасно ни угости. След половин час яви се мюдюрин на селото с двама чиновници от Татар-Пазарджик; единият от тях по заповедта на каймакамина длъжен беше да ни придружи до Батак, но Скайлер решително отказа да го приеме, като казваше, че той няма да допусне в свитата си никакви официални лица. След отиването на мюдюрин в двора на нашия дом захвана да иде много народ: повечето от тях бяха жители на с. Батак, които бяха прибягнали за помощ у своите почестити съседи, и сега ни наобиколиха, като пълнеха въздуха със сърцераздиращи жалби. По-многого от тях бяха жени и деца, останали без покрив и средства за съществуване. Ние не можахме с нищо да им помогнем и само печално слушахме техните ужасни разкази, като им обещавахме да им направим всичко, щото е възможно, след връщането си в Цариград. Но тежко! Аз съм уверен, че всичките тия обещания са досущ празни.

ТАТАР-ПАЗАРДЖИК, 2 АВГУСТ

От времето на вчерашното писмо аз видях толкова ужаси, щото сега ще повярвам на всичко, каквото и да кажат против турците. В зверството има граница, зад която не са възможни никакви сравнения и измервания; тая граница турците отдавна са прескочили и вече не можеш ги стигна. Пътят им е затрупан от такъв плет чудовищни факти, щото неволно се спираш с отвращение, като не желаеш да гледаш или да вървиш по-нататък. Чувствуващ, че време е да се върнеш назад, защото доста си видял.

Но аз трябва да разкажа какво видяхме в Батак. Ние с мъка излязохме из Пещера. Турските власти, недоволни от отказа на Скайлера да вземе със себе си официален водач, заповядаха на туземците да не ни дават коне. Но последните така силно желяеха да посетим Батак, че ни доведоха коне, най-напред без седла, а сетне донесоха и седла. Всичко това се правеше за доказателство, че те неохотно ни се покоряват. Най-сетне ние тръгнахме. Мнозина от злочестите батакчани се възползуваха от този случай и тръгнаха след нас, за да посетят своето пепелище, а някои, като улавяха юздите на конете, стараеха се да ни спрат, за да ни доизприкажат тъжовната повест на своите злочестини. Всичките тия разкази приличаха един на други и всичките тях не стигаха цели дни, за да ги изслушаш. Една жена спря коня ми и ми показа дясната си ръка, раздробена от куршум. Мъж ѝ бил убит и малките ѝ деца останали на нейното попечение, тогава, когато тя не можеше да работи. Всичко това тя обясняваше на един език, дотолкова приличен на руския, щото аз разбирах почти всяка нейна дума, като да се намирах посред руските селяни на бреговете на Волга или между търговците на някой хан в Москва.

Сходството на българския език с руския е така поразително, щото не е чудно дето русите съчувствуват на този народ. Въобще между славянските народи има много сходство, особено в очите, играта на израженията, гласа, жестовете. Русинът, българинът, сърбинът, черногорецът и чехът могат да говорят помежду си на своя роден език и да се разбират едни други. Както би било трудно да се попречи на англичаните от северния бряг на Темза да съчувствуват на своите съседи от южния бряг, ако последните попаднат под турското иго, така също е трудно да се запрети на славянските раси да си помагат една на друга, когато една от тях стине под чуждоземно иго.

Батак се намира 30 мили на юг от Татар-Пазарджик, на една възвишеност от клонищата на Балкана. Пътят, по който ние вървахме, беше една стръмна горска пътечка, по която на места било би трудно да премине и коза; казват, че има и други, по-добър път, но нашият водач със зловното ехидство на източния човек избра именно този. Докато се катерехме по горските стръмнини, ние представлявахме любопитно, макар и доста мрачно шествие. Най-напред вървяха двама заптии, облечени в своите живописни дрехи, с лъскави пищови и ятагани на пояса; след тях вървеше нашият водач, така също въоръжен, и най-сетне ние петмина възседнали кой на катър, кой на кон, а пък се довършваше това шествие с 50 или 60 жени и деца, които ни придружаваха до Батак. Много от тия жени носеха на ръце кърмачета и тежък товар, състоящ се от храна, дрехи, покъщнина и земеделчески сечива, изпросени в Пещера. Даже момиченца 7 и 10 годишни бяха притоварени с различни неща.

След три часа път по такива стръмни пътеки, щото повечето бяхме принудени да вървим пеша от страх да не се строполим в зиналата под краката ни пропаднат, ние се изкачихме така високо, щото на глед, се намерихме сред облаците, и най-сетне, като излязохме из гъстата гора, видяхме пред себе си една прекрасна, малка долина, която се разстиляше като зелен килим. Посред нея течеше един шумлив извор, на който беше направена една стругарница. Жителите на Батак, казват, правели доста значителна търговия с дърва и дъски, и най-сетне, ние видяхме много подобни малки стругарници, общото число на които около Батак достигало до двеста. Сега те бездействуват. Тая живописна долина има богати паши, но нийде се не виждаше нито една крава, нито една овца. Навред царуваше гробовна тишина, гробовно уединение, като с години да не е минавала през тука жива душа. Ние се изкачихме на върха на билото, който ни

отделяше от съседната долина и с възторг видяхме една великолепна панорама. Високи гори окръжаваха като амфитеатър едно малко място от 8 до 10 мили в диаметър, което се разсичахе по всички направления от дълбоки долини и гористи места. Аз никога не съм виждал в природата нищо, което така близо да прилича на фотографията на луната в уголемен вид. На дъното на един от тия проходи ние едвам можахме да съзрем едно село, до което, според думите на водача, оставаше ни още час и половина път, макар то да се виждаше твърде близо. Това беше Батак. Около него горските стръмнини бяха покрити с малки златисти полета, посеяни с ечемик и ръж. И макар жетвата отдавна вече да беше готова и класовете да бяха захванали да се ронят, никой — както се виждаше — не се грижеше за прибирането на зърното. Тия полета бяха тъй също пусти, като малката долина, и жетвата гниеше на корена.

След един час ние се доближихме до селото и нашето внимание беше привлечено от няколко кучета, които се трупаха на един хълм, издигнат над селото. Ние се отбихме от пътя и като минахме през останките на две или три каменни огради и няколко градини, взехме да се приближаваме до кучетата, които, като ни забелязаха, сърдито залаяха и побягнаха в съседното поле! Изпървом аз не забелязах нищо необикновено, но конят ми изведнаж хвана да се стъписва. Аз погледнах надолу и видях човешки череп, полускрит в тревата. Той беше съвсем сух и як, като да се е търкалял тук три-четири години — така ревностно бяха извършили кучетата делото си. През няколко крачки аз видях други череп и при него една често т скелет, така също бели и изсъхнали. Колкото се искачвахме нагоре, толкова по-често и по-често виждахме отделни кости, скелети и черепи, но не до там оглозгани, така щото полуизсъхналото, полуизмитото месо стърчеше по тях. Най-сетне ние достигнахме до един малък мегдан, дето земята беше почти равна, само по средата му имаше пукнатина, отдето се захващаше дълбока долина. Като дойдохме до нея ние неочаквано се спряхме, като испуснахме ужасен вик. Под самите крака на конете имаше натрупан куп черепи, кости, полуизгнили скелети, парчета месо, сурми косми и откъсаци от дрехи. Всичко това, обиколено от роскошна трева, изпущаше страшно зловоние и тука свободно закусваха кучетата, когато нашето непросено появяване ги обърна в бягство. Сред тоя куп аз можах да отлича един скелет още облечен в риза, с басма и обут с шарени чорапи, с каквито се обуват българските моми. Ние погледнахме на всяка страна: навред са вардаляха човешки кости.

Отдолу под нас на разстояние 100 ярда се намираше Батак. Отдалеч той приличаше на развалините на Херкуланума или Помпей. Нито един покрив, нито една стена не бяха останали цели; всичко представляваше една грамада развалини, над които се носеше един глух шум, приличен на воплите на ирландските плакалници. По-сетне разбрахме какви са били тия чудновати звукове. Преди да слезем в селото, ние още веднаж погледнахме на куповете човешки кости, които се търкаляха по земята, и забелязахме, че останките на дрехите, които висяха по тях, принадлежаха към женските премени. И така, всичко това бяха трупове на жени и моми. Без да слизам от седлото, аз преброих до сто черепа, които почти всичките лежах отделно от скелетите, следователно, тия злочести жени са били обезглавени. След малко ние влязохме в селото. Върху развалините на първия дом, който се падна на пътя ни, ние видяхме една бедна жена, която като държеше на коленете си едно детенце, огласяваше въздуха с нещо, което не бе ни плачевна мелодична песен, нито горчив вопъл. До нея седеше едно друго дете и безмълвно, с очудване, гледаше към нас. Жената не обърна никакво внимание на нашето присъствие; ние се наведохме, за да разберем какво говореше тя, и нашия преводач ни обясни, че тя повтаряше хиляди пъти едни и същи думи: „къщата ми: моята клета къща! моята мила къща! мъж ми! моя беден мъж! моя драг мъж!“ При

следващия дом ни чакаше същата сцена: две жени, едната стара, другата млада, като си клатеха главите и кършеха ръцете, монотонно произнасяха: „Аз имах къща, а сега нямам; аз имах пет деца, а сега остана едно!“ Тая жена се избавила от общото клане и едвам що беше се върнала на своето пепелище, като се ползуваше от нашето идване, или от посещението на Беринга. Те биха могли отдавна да се върнат, но не смеели да се решат да направят това без покровителството на чужденеца. Техният погребален вопъл сме слушали ние отдалеко. Колкото отивахме по-далеч, толкова повече ние виждахме тия злочести, които повтаряха все същите думи. Но посред това отчаяние се виждаха малко сълзи; то беше сухо, кораво, безутешно. Извора на сълзите отколе беше вече пресъхнал и скръбта, мрачната скръб беше длъжна да си намери други изход. Малко по малко тия злочести жени и деца направиха подире ни едно погребално шествие от 400—500 души, като ни придружаваха със своя тъжно-печален вопъл, като който, дай, Боже, никога в живота си вече да не чуя. Но преди да продължа моя разказ, трябва да кажа няколко думи за Батак, така щото читателят да може по-добре да проумее всичко, що е станало тук. В това село е имало 900 къщи и от 8 до 9,000 жители, макар и да не е възможно да се определи точно количеството на народонаселението, по причина на съвършеното нямане в Турция на списъци или някоя-си достоверна статистика. Даже не е възможно да се придържаш към обикновенното правило да четеш на всяка къща по 5 души, защото българите, както руските селяни, държат се о стария, патриархален обичай, според който всички оженени синове със семействата си живеят в родителския дом до смъртта на дяда си. И така, понякога под един покрив живеят по 20—30 души, зарад това по-вярно е в България да се смята средно число от 8 до 10 жители във всяка къща. Едиб Ефенди в своя доклад говори, че в Батак е имало всичко 1400 жители. Побезсрамна лъжа от тая никога не е казал даже някой турчин. Скайлер си набавил разписанието на данъците за текущата година, в което се показва, че в Батак има 1420 души, способни за военна служба и задължени да плащат бедел за освобождение от военната служба. В някоя европейска държава тая цифра би означавала общото число на населението до 15,000, но тука не може да се определи повече от 8 до 10,000, както в действителност и удостоверяват жителите на Батак и Пещера.

В Англия и изобщо в Европа имат твърде криво понятие за българите. Аз винаги съм слушал и, да си кажа правото, до последно време самичък мислех, че те са диваци, не по-цивилизовани от американските индианци. Представете си моето удивление, когато узнах, че почти във всяко българско село има училища, и че тия школи, където те не са изгорени от турците, се намират в цветущо положение. Те се издържат от сумите на доброволно възложен на себе си от българете данък, не само без правителствени подбуждания, но и въпреки многочислените затруднения, причинявани от властите, обучението в тия училища е безплатно — и за богатите, и сиромасите. И така надали ще се намери българско дете, което да не знае да чете и пише, и изобщо процентът на грамотните в България, не е по-малък от тоя в Англия и Франция. Така също аз мислех, че българските села се състоят от няколко малоценни къщици, които не е трудно да се направят подир пожара. Но какво беше моето изумление, когато видях, че повечето от тия села са добре съградени градчета с яки каменни домове и значително количество състоятелни, даже достатъчно богати граждани; някои от тях могло би да бъдат сравнени с английските и французски паланки. В действителност излиза, че българите не само не са диваци, но те са трудов, предприемчив, честен, образован и мирен народ.

Що се отнася до българското въстание, имало е слаби опитвания в две—три села, но не в Батак, и излиза, че тука не е бил убит нито един турчин. Даже правителството не твърди нито едното, нито другото. Когато Ахмед-ага, който направил клането, се

появил със своите башибозуци и поискал да му предадат оръжието си, жителте на Батак не се отказали от това, а само заявили, че ще дадат оръжието си на редовните войски или на каймакамина Татар-Пазарджишки. Но Ахмед-ага стоял на своето и след дълги колебания и продължителни преговори батакчани се покорили, но не трябва да предполагаме, че нахождащото се у тях оръжие е било приготвено за въстание — то просто било от обичайните принадлежности на всеки турчин или християнин. Какво е последвало след това предаване на оръжието, — най-добре ще проумее читателят, след като прочете продължението на нашия разказ за това, което видяхме вчера.

При самото ни влизане в селото окръжаващата ни тълпа ни показа на един куп пепел и въглища, сред които се виждаха изгорели човешки кости. Турците направили на това място несполучлив опит да изгорят трупове. Малко по-нататък ние се сблъскахме с едно зрелище, което възбуди в нас ужас и съжаление. Скелетът на една мома, не по-стара от 15 години, лежеше на пътя, затиснат под отломъците на стените. На нея все още се виждаше ризата и българските чорапи, а босите ѝ нозе бяха почти запазили своята форма, защото плътта им беше досущ изсъхнала, ала не изгнила. На черепа се виждаше голяма зейнала рана, а дългите ѝ кестеняви коси се растилаха по земята. Достойно е за отбелязване, че всички женски скелети бяха облечени в ризи, и ние узнахме от много жени, които сами бяха преминали тежкото изпитание, освен последната му степен, какво обикновено турците извършвали над жените и момите. Като улавяли някоя злочеста, те я събличали по риза, натрупвали на куп дрехите и драгоценностите, сетне я безчестили колкото им било угодно, и последният хладнокръвно я убивал.

В следващия дом един от малкото българи, които ни придружаваха, ни показва това място, дето неговият малък, сляп брат бил изгорен жив, и мъжественият човек плачеше като дете, без да разбере, че на сляпото дете сега му е много по-добре. Точно насрещу него лежах скелетите на две деца, затрупани с камъни и със зинали рани от ятаган на черепите. Въобще числото на убитите деца в тая касапница е, наистина, чудовишно. Тях често ги набивали на щикове и очевидците ни разказваха, че подобни шествия се расхождали по улиците на Батак и Отлу-кюю. Причината на това е твърде понятна: мюсюманинът, като убие известно число неверни гяуре, влиза в рай. каквито и да са били греховете му. Мохамед вероятно е разбирал само въоръжени люде, а мюсюлманите тълкуват широко неговите думи и сметат жените и децата наравно с мъжете. При това убиването на децата е по-износно, защото то е по-леко и по-безопасно. Тука в Батак башибозуците достигали до това, щото распарвали утробите на тежките жени и убивали неродените деца все с тая цел — да уголемят числото на жертвите си. Колкото се приближавахме по-близо до центъра на града, толкова количеството на костите, скелетите и черепите все се увеличаваше. Нямахме нито един дом, под развалините на който да не се виждаха останки от човешки трулове. На едно място една жена ме спря и, като ме улови за ръката, приведе ме през един куп камъне, зад които лежеше скелета на една мома, с дълги коси. Като ми показваше на това, що е останало от нейното мило дете, тя отчаяно плачеше, като си удряше безумно главата у стената. Няколко крачки по-нататък една друга жена, като седеше пред своя изгорен дом, скубеше си косите и диво гледаше на три малки черепа, които държеше в ръце. Как се е избавила тая майка, а са погинали децата? Кой можеше да каже това? Може би тя не е била в село по времето на сечта, или пък е побягнала с едното дете, като е оставила мъжа си да пази другите, или най-сетне от страх ги е напуснала всичките и побягнала. Ако последното предположение е справедливо, то не е чудно, че тя се предаваше на такова отчаяние.

Най-сетне ние дойдохме до черквата и училището.

Земята до толкова беше затрупана със скелети и останки от гниещи трупове, че въздухът ставаше непоносимо препълнен със зловония. Училището се намира на едната страна от пътя, а черковата на другата. Първото, ако съдим по останалите стени, било е славно, голямо здание, способно да вмести от 200 до 300 деца. Под камъните и сметта, които покриват пода на няколко фута, намират са костите и пепелта на 200 жени и деца, живи изгорени. Редом с училището има една голяма яма, в която са погребани до 100 трупа две недели подир клането, но кучетата изровили тия импровизирани гробища, а дъждът, като ги напълнил с вода, преобърнал тая яма в отворотен кладенец, пълен с плаващи гнили трупове. Същото зрелище представлява водата на съседната стругарница на брега на една речичка. Отначало двата ъ бряга били затрупани с гниещи на слънцето тела, но милосърдното небе пратило силен дъжд, който ги вкарал в коритото на реката и течението завлякло тия останки от човешката касапница, тъй че се намирили трупове, изхвърлени на брега в 40 мили разстояние посред сенчестите гори и гъстите шубраци близо до Пещера и даже до Татар-Пазарджик. Като влязохме в гробищата, ние неволно се спряхме: зловонието беше така силно, че не беше възможно да се върви по-нататък, но ние взехме по една шепа тютюн, и като я държахме до самия нос, отидохме по-нататък. Черквата беше малка и нея я окръжаваше една ниска каменна ограда, сред която бяха гробищата. Отначало ние не забелязахме нищо особено, а зловонието беше така голямо, щото ние едвам бяхме в състояние да гледаме настрани; но малко по малко ние забелязахме, че земята на гробищата е покрита с гноище по-високо от повърхността на улицата на 5 или 6 фута, и излезе, че приетото от нас гноище е купчина човешки трупове, покрита с дребни камъни. Целите гробища са затрупани на три, четири фута височина с човешки останки и от там излизало страшното зловоние. Подир няколко седмици след клането турските власти заповядали да се погребат мъртвците, но вонята била така страшна, че било невъзможно да се изпълни това предписание. Останало да се задоволят с това, че закопали няколко тела, нахвърляли пръст над останалите, а в гробищата даже не влезли, но отдалече ги затрупали с дребни камъни. Но това опитване имадо малка сполука, защото кучетата разровили камарата и из тая чудовищна гробница стърчаха на всяка страна ръце, крака, глави. Нам ни говориха, че в тия малки гробища се намират до 3000 трупа и ние лесно вярваме на това. Зрелището, което ни се представи, беше дотолкова страшно, че за цял живот не можем го забрави. В тая гниеща, зловонна купчина на места се виждаха къдрави детски глави, крачка, не по-големи от пръста ми, и ръчици като да са били прострени с молба за помощ. Тука се разлагаха наред под жежките зари на слънцето телата на младенците, които с недоумение са гледали в минутата на смъртта на лъскавото оръжие, облятите с кръв ръце на техните джелати; деца, които са изпуснали духа си посред ужаса, който ги е обзел; моми, които напразно са молили за пощада, и майки, които са се старали да защитят своите рожби. Сега те всички лежат тука безмълвни; не се чува нито плач, нито ужасни викове, нито вопли за пощада. Жетвата гние наоколо по полетата, а жетварите гният на гробищата.

Ние погледнахме в църквата, стените на която бяха се опушили от изгарянето на нейните дървени принадлежности, но се запазили цели. Това е едно ниско здание с тежки, неправилни сводове, под които едвам може да стои човек с висок ръст. Това, което се изправи пред нашите очи вътре в нея, дотолкова възмущаваше душата, че ние не можахме да го гледаме по-вече от една секунда. Грамадно число тела бяха отчасти изгорени и напълняха черковата с обгорени останки, а отчасти гниеха в най-отвратителен вид. Аз никога не съм си представял, че ще видя подобен ужас. На всички

ни стана тежко и като залитахме като пияни, побързахме да излезем от тая зачумена дупка. с радост се върнахме на улицата, но и там на всяка стъпка срещяхме като преди купища гниещи трупове, женски черепи с косми и отделни части от женски тела. Тук ни показаха една къща, дето били изгорени живи 20 души; там се виждаха развалините на друг дом, в който обезчестили и предали на мъченическа смърт 12 моми. Навред ужаси! ужаси! ужаси!

В самото село нямаше кучета, които при завръщането на жителите бяха побягнали в околностите; но аз видях две, три котки, извънмерно тлъсти, които спокойно ни гледаха с плувнали в лой очи. Може би, ще ме попитат, защо людете, които се намират сега в селото, не погребват останките на мъртвите, а позволяват на кучетата и котките да ги глождат. Някои опитвания да познаят и заровят телата на роднините си били направени, но останалите живи батакчани са уморени от глад и нямат даже лопати, за да изкопаят гроб. А освен това повечето от тях са жени, които в много случаи напразно са се стараели да засипят с пръст другите там тела. Ние видяхме много примери, че дето е било възможно да се познаят скелетите за тях се грижеха по един най-трогателен начин. Няколко гробове бяха направени, както трябва и даже бяха украсени с цветя. Други представляваха страшна противоположност: от една страна цветя, а от друга — кокали, измити от дъжда. Даже имаше черепи, грижливо положени в градините до стените и накитени с цветя, като че да не искаха навеки да се разделят с тях. Аз видях един череп, полузаровен в земята и обърнат с лицето към небето в устата му стърчеше китка; повечето скелети и черепи се търкалят без всяко попечение. От 8 или 9000 жители в Батак са останали живи 1200 или 1500, които нямат с що да погребат мъртвците си. Но защо турците не направиха това? Те ще отговорят, че всичко е отдавна направено и че за заравяне е имало малко хора. От всичките жестоки, варварски и зверски подвиги на турците, клането в Батак е най-страшния; от всичките безумни глупости, направени някога от тях, първо място занимава дивата мисъл да оставят да гният труповете на своите жертви в продължение на три месеца. Но това село се намира в една отдалечена, усамотена местност и те никога не са мислили, че европейците ще си пъхнат и тука носа; затова цинично забележвали: християните не заслужават да се заравят; нека ги ядат кучетата.

Ние говорихме с мнозина, но няхаме сила да изслушваме докрай всичките тия печални разкази, и се задоволявахме с това, дето питахме само за числото на погиналите лица от всяко семейство. Колко души бяхте в семейството — питахме ние. “Десет” — отговаряха нам. “Колко останахте?” “Двама”. “А вие колко бяхте?” — продължавахме нашите питання. “Осем”. “Колко останахте?” “Трима”. “А вие колко?” “Петнадесет”. Колко останахте?” — “Петмина”. И така в челяди от пет до двацет члена останали от един до пет души. Една баба се приближи до нас, като си чупеше ръцете и със сух вопъл, в който нямаше сили, приказа ни, че тя имала трима хубавци възрастни синове: Георги, Иванчо и Стоян, които са били оженени за добри, послушни жени: Райка, Стилиянка и Анка, че те имали дванайсет прекрасни деца: Ангел, Троян, Георги, Иванчо, Петко, Сиса, Богдан, Стоян, Тонка, Гинка, Марийка и Райка. От всичката тая многобройна честита челяд от двадесет души останала само старата баба; всичките други били избити. Едничък представител на това цветущо семейно дърво бил този стар пън, и не е чудно, дето злочестата старица от отчаяние удряше главата си о земята. Така също чухме повест за Благоя Христофора, почтен патриарх от древния тип; той имал пет женени синове и двадесет и седем унуци. Всичкото това семейство живяло под един покрив, а сега са останали само девет души.

Ако да имахме време, могли би да слушаме подобни разкази в продължение на много часове. Имаше даже семейства, от които не беше останал никой. Злодеите, които са извършвали тези убийства, бяха не черкези, както отнапред се предполагаше, но турци от близосъседните села под предводителството на Ахмед-ага. Селото Батак, като говорим сравнително, е било богато и цветуще; то възбуждало завистта на турските съседи, които са се възползували от религиозния фанатизъм и от въстанието на другата част на страната, за да разорят и ограбят омразното село. Ахмед-ага, който е ръководил това клане, не само не е бил и не ще бъде наказан, но още е възкачен в чин юз-башия и е награден с орден.

Разказваха ни, че грамадно количество деца и моми били отведени в турските села, дето ги държали насила и не ги давали на родителите им. Скайлер сетне добил един списък с имената и годините на 87 момчета и момичета, отведени в турските села, названията на които също са забележени.

Що се отнася до настоящето положение на останалите живи батакчани, за него е страшно и да се помисли. Турските власти построили при входа на селото няколко дървени обори, в които тия злощастници стоят, но те решително нямат що да ядат, освен това, което си изпросят като милостиня от съседите си. Без да гледат на тяхното подобно бедствено положение, турските власти със студен цинизъм и с пълно невнимание към Европейските искания, пристъпили са вече към събирането на данъците и военна контрибуция като да не е случвало тук нищо необикновено. Попитайте за това в Цариград и ще ви отговорят, че всичкото това е неправда и ще се хванат да се разпростират в обещания да окажат помощ на пострадалите. Но навред жителите на изгорените села говорят Скайлеру, че ако не си платят данъците и военната контрибуция, безжалостно ще ги изгонят от привременните убежища посред развалините. Да платят е немислимо, а трудно е да се каже, към какви последствия може да доведе техният отказ. Правителството има нужда от пари и всяко село е длъжно да заплати своята обикновена част данъци, при което живите са длъжни да плащат и за мъртвите.

Ние попитахме, какво означават костите и черепите, които се въргаляха из гората, дето върху ни лаяха кучетата. Обясниха ни, че това са биле останките на 200 моми, които са били взети в плен и предназначени за по-лоша съдба от смъртта. Те се намирили в ръцете на своите джелати няколко дена, тъй като изгарянето и разграбването на Батак е станало не в един ден, и са изтеглили всичко това, което бедните, слабите и безпомощни девиси са могли да пострадат от дивите варвари. Сетне, когато градецът е бил изгорен, и всичките им роднини убити, тия бедни създания, на които, както се види, трябвало да покровителствуват злодеите, които са ги обезчестили, отведени били вън от градеца и сред белия ден под откритото небе хладнокръвно ги умъртвили, и като натрупали трупове им на камара, оставили ги да гният под слънчевия пек.

Дизраели беше прав, като забележаваше остроумно, че турците винаги бърже се разпореждат с хората, които им паднат в ръцете, и не ги затварят в тъмница. Действително, те бързешком се разправят с християните и в това Дизраели е свършено прав. Когато той произнасяше своята насмешлива реч, 200 млади моми вече отдавна лежах в купа на бездиханните трулове при входа в Батак.

Пловдив, 10 август

Не престоях тука дори един ден и чух, че в градската тъмница има личност, саркастически наричана от турците “българска царица”. Според техните думи, това е една твърде презряна жена, която застанала начело на бунтовниците, била коронясана за царица, препускала на кон по улиците на своето родно село с развито знаме като втора Жана д’Арк, и въобще отличила се с много безумни постъпки, които служеха за предмет за безкрайни шеги на турците. Естествено аз твърде силно желяех да се запозная с тая развенчана царица и да погледна на лицето, което е имало притезание върху престола на новата славянска империя. Съдбата скоро удовлетвори това мое желание; Скайлер поиска позволение да я посети и като го получи, любезно ми предложи да го придружа. Тя беше затворена в дома на един имамин наедно с една друга българка от това също село; когато ние дойдохме в Пловдив, освен тях нямаше други жени затворени. Нас ни придружаваше гръцкият доктор Владос, комуто беше поръчано медицинското наглеждане и над арестантите. След доста продължителна разходка по тесните и закривени улици, ние се спряхме пред едно ниско здание, направено от дървета и неодялани камъни. Докторът почука на двойните дървени врата и след дълъг разговор с един глас, който отговаряше отвътре, вратата се отвориха малко и в отвореното погледна едно сурово полускрито под яшмака лице, което гледаше на нас подозрително. Но това приглеждане, види се, бе удовлетворително, защото след минута вратата бяха съвършено отворени и ние видяхме на прага една млада възсуха девица. Зад нея стоеше една жена, стара, висок ръст и дебела; от първи път аз помислих, че тя е царицата, защото тя повече се приближаваше до идеала на амазонката и затова бях твърде изумен като узнах, че не тя, а младото момиче е играло на царици с такъв плачевен резултат. Нейната малка, грациозна фигура ясно се обрисуваше из-под бедната ѝ дреха; очите и бяха големи, винени, лицето ѝ продълговато, загоряло, носът ѝ дълъг и прав, устата ѝ мънички, подобни на вишня. Тя беше твърде суха и слаба, така щото едвам стоеше на краката си, а нейното младо лице се отличаваше с такова печално, убито изражение, щото беше болно да се гледа на нея. Тя беше вързала главата си в кърпа и всичките ѝ дрехи се състояха из груба вълнена канелиена дрешка и такава също къса фуста, която едвам достигаше коленете ѝ. На нейните нежни бели крачка нямаше нито чорапи, нито обуца, и всичките други дрехи, както тя после ми каза, не биле нейни, а и ги дали после, след като я изхвърлили гола. В малко думи тя ни приказа своята повест, от която узнахме, че тя е приемала само косвено участие във въстанието и че коронясването за българска царица е била глупава измислица. Самото название българска царица ѝ го дали турците, които се присмивали и подигравали с нея по най-груб начин, както могат да правят само разярените и кръвожадни войници. Тя била в затвора два месеца и през всичкото това време ѝ давали само хляб и вода; затова не е чудно, дето тя е така изсъхнала. Като взе пред вид нейното отслабване, Скайлер не рачи да говори с нея дълго и като обеща да направи всичко за по-скорото ѝ освобождаване, отидохме си.

Действително, благодарение на неговото ходатайство, на другия ден я пуснаха под поръчителство, а скоро я и съвсем освободиха. Аз сетне я посетих на хана, дето тя наедно с другарката си беше намерила временно убежище, и узнах от нея подробно цялата история. Тъй като тя има близко отношение към българското клане и в същото време дава прекрасно понятие за съвременното положение на българския народ, то ще ви съобщя разказа ѝ във всичката му пълнота. Името ѝ е Райка и тя е дъщеря на един

свещеник в селото Панагюрище, 20 мили далеч от Татар-Пазарджик. На дванадесет години тя се отличавала с такъв ум и хубост, щото местното книжовно дружество решило да ѝ даде добро образование. За тая цел била открита подписка и със събраните пари изпратили я в женското училище, в Ески-Загра, отворено от американските мисионери и сетне предадено на българите, които и до сега го поддържат. (...)

Райка се учила четири години, и както се види, получила е добро възпитание, може би по-добро от това, което много английски девизи получават в по-блестящи училища. Тя показала особено пристрастие към ръкоделието и такова изкуство в шиенето, щото се прославила в цялата страна. След завръщането у дома си, тя затова минавала за истинско чудо в окръга; всичките гледали на нея с уважение и даже я приемали за висше същество, толкова повече че тя била забележителна по своя прекрасен, добър характер. Без да гледат на младите и години — тя едвам навършила 15 години — на Райка предложили място за селска учителка и тя с удоволствие стъпила на педагогическото поприще. В него време училищата в Панагюрище се намирили в цветущо положение. Подир разказа на Райка аз посетих този градец и направих разследвания за предишното положение на тия училища; те били три: две за момчета и едно за момичета; като съдя по видените от мене развалини, в които са се помещавали училищата, били са дотолкова големи и добри, че щото нито едно село в най-образованата част на Европа не би се посрамило от тях. Учителите били шест: трима мъже и три жени, а учениците — 500 момчета и 180 момичета. Учителите получавали, като говорим сравнително, по-добра заплата, отколкото в Англия, Франция и Германия. Тримата мъже и Райка получавали 600 английски лири за година, което съставлява добър доход в тая страна и в едно отдалечено от железните пътища и телеграфи село, където се живее евтино и не се изискват големи разноски за дрехи; особено за младата мома, която живеела в родителския си дом, тая сума била твърде голяма. Но тя давала половината и на книжовното дружество като отплата за своето образование. Скоро тя станала инспекторка на женското училище и защото другите учители не били родом от това село, тя била всеобщата любимица. Не трябва да се забравя, че училищата в България се издържат от доброволен данък и затова цветущото положение на училищата в Панагюрище, което не съставяше особено изключение, ни дава вярно понятие да тия енергически усилия, с които българският народ се старае да се издигне над своето потъпкано положение. Що се отнася до Райка, тя при своя ум, възпитание, красота и общо уважение, намирала се на такава висота в своето родно село, щото, действително, можала би да се нарече негова царица. При това трябва да вземем в съображение, че школната учителка в такъв отдалечен кът на Балканския полуостров не трябва да я смесваме със школната учителка в Лондон. Значението на едната и на другата е съвсем различно. Аз питах някои от останалите жители панагюрчани имала ли е тя годеник и какво е станало с него. Те отговориха, че тя е била дотолкова повисоко от всичките местни младежи, щото никой от тях не би смял да поиска ръката ѝ. Горката мома! Сега никой един от тия младежи не би се съгласил да ѝ стане мъж.

Приятно течел животът на Райка до въстанието в Босна и Херцеговина. Тогава тя била вече на 18 години и, току речи, била изплатила дълга си към книжовното общество. Настанали тежки времена.

Не сварило да се разнесе известието за войната в Херцеговина, и се явил в Панагюрище събирачът на данъците с искания да му плащат данъка за текущата и за миналата година, защото по причината на неплодието бил даден почак (отсрочка). Мнозина нямали средства да удовлетворят нечаканите искания и тяхното имущество било

задържано и продадено без да изключат добитъка и земеделските сечива. А когато не дохождали купувачи на продаваемите на мезат (търг) предмети, злочестите селяни ги затваряли. Естествено е, че подобни действия на турските власти разпростирани навред скръб, бедност и недоволство. Изобщо налозите на селското население са тежки и дохождат до 20% и 30%, а затова удвоени, са свършено непоносими. Но това е малко! Събирачите скоро захванали да искат отнапред данъка за 1876 година, а след това следвали още по-големи притеснения, продавания на мезат, карания, нещастия и недоволства. Младежите захванали да устройват тайни събирания и да мислят за това, как да строят тежкото турско иго и да достигнат независимост, като Босна, Херцеговина, Черна гора и Сърбия.

Българското въстание, ако така може да се нарече незначителното движение, станало в тая част на страната, е пламнало в Панагюрище. Както се види, в Букурещ е имало въстанически комитет, състоящ от млади българи, които са свършвали там своето образование или се занимавали с търговски дела. Това са били жители от Пловдивския и съседните нему окръзи, а не руси, както уверяваха турците и нашите английски дипломати, които зад всяка шубрачка видят московци. Въстанието било “пригответено отвън” само в това отношение, че тия млади българи са живели в Букурещ, но няма ни най-малко доказателство да са идвали в това място да агитират руси или сърби, макар, че за това турците се кълнат и сър Хенри Елиот им вярва.

Както се види, Райка не е вземала никакво участие в приготвянето на въстанието. Според думите ѝ, тя се научила за него през пролетта, около Великден. Веднъж я повикали в дома, дето се събирало училищното настоятелство. Тя отишла, като мислела, че имало работа по училището, но, за нейно голямо удивление, видяла, че вместо настоятелството в залата се намирали много млади люде, които слушали пламенната реч на Бенковски, който ги подбуждал към въстание. Аз не можах да узная, кой е бил тоя Бенковски и какво е станало с него. Казват, че той е бил убит близо до София, но това не е никак достоверно. Аз мога да заявя, че истинското му име не е Бенковски и че той е българин. Мисля, че мнозина знаят кой е и отгде е, но не искат да говорят, за да не компрометират неговите роднини и приятели. Райка разказваше, че той бил хубавец мъж, висок на ръст със сини очи, руси мустаци и увлекателна, пламенна реч. Неговите думи така силно подействували на младежта, щото било решено да въстанат всички, щом Сърбия обяви война. Незабавно се пристъпило към подготвителните мерки и преди всичко те помислили за знамето. Нейното изкуство в ръкоделията било всекиму познато и затова на нея искали да поръчат да ушие знамето на въстаниците. Подбуждана от просбите, заплашванията, а може би и от надеждата, че въстанието ще бъде сполучливо, Райка, най-сетне, се съгласила. Тежко е да се помисли, че уменията да шие, едно от чисто женските достойнства, е навлякло върху ѝ една такава страшна злочестина. Като не желала да компрометира родителите си, тя правела забранената работа в дома на един от съзаклятниците. Но всичките тия предпазни мерки били напразни и нейният баща бил убит със стотина други люде в черквата, като извършвал богослужението. Ние видяхме шитото от Райка знаме, което било взето от турците и служи като веществено доказателство в заседаващите сега съдилища. Окаляният и разкъсан плат представлява добре ушит първобитен рисунък на жълт голям лъв, стъпил с крак върху полумесеца; над него стои българския надпис: “Свобода или смърт”.

Към 1-ий май (нов стил), определен за въстанието, знамето е било готово. Но Сърбия не обявявала война и в Панагюрище било получено известие, че турските власти научили

за съзаклятието. Като взели оръжието си, младите люде отишли в църквата, пратили за двама свещеници, в това число и за бащата на Райка, и като им обявили за намерението си, молили ги да ги благословят за святото дело. Те изпълнили общото желание. Макар няколко свещеници да били убити по време на общото клане и още по-много сетне обесени, но, види се, всичкото участие на духовенството се е ограничавало с благословение на борците. От църквата въстаниците отишли при Райка и обявили ѝ, че тъй като тя е ушила знамето, то длъжна е да го пронесе през градеца начело на отряда. Тя се отказала, но те я хванали, покачили я на кон, турнали в ръцете ѝ знамето и така тръгнали в процесия с гръмко пеене. Като обявили война, въстаниците пристъпили към военните действия. В това време мюдюрината го нямало и те можали да действуват свободно. Най-напред те пристъпили към укреплението на своето село и, види се, нямали други план, освен защитата му от турците. Същото може да се каже за три-четири села, където така също се опитали да въстанат и трябва да се признаем, че трудно е да се съчини по-глупав план за военни действия. Вместо да образуват от младежите на всяко село партизански отряди за унищожението на железните пътища и за неочаквани нападения на малки групи турски войници, въстаналите села решили всяко село само да се противи на редовните войски. Това обстоятелство и фактът, че са били въстанали само три, четири села и то не в едно време, доказват, че членовете на букурещкия комитет били люде неопитни в делото на въстанието и че тяхната организация е била неудовлетворителна, ако такава е съществувала. С подбуждане към въстание на тия малобройни села, те се надявали, че всичката останала страна ще последва на дадения пример и въстанието ще се разпространи от само себе си навред. Но останалото българско население, без водачи и организация, стояло в бездействие и спокойно позволило да го избият турците.

Аз ни най-малко не се съмнявам, че ако въстанието би било общо, добре организирано и под ръководството на опитни предводители, турците длъжни били да си идат в Едрине, като оставят всичката страна на север от Балкана. Те никога не биха могли да воюват със Сърбия и Черна гора, ако е трябвало да поддържат съобщение с армията си през враждебна страна, която е вдигнала оръжие против тях. По мое мнение, това е най-добро доказателство, че не е съществувало организирано въстание в страната, инак то непременно би се увенчало с успех.

Както се види, всичките учители в Панагюрище са взимали участие в приготвянето на отбраната и, според думите на Райка, даже жените работили на укреплението — така силен бил общият ентузиазъм. Аз сетне видях тези укрепления наедно със Скайлер. Те състояха от два обкопа и пресичаха двата пътя, които водеха към селото, на разстояние от него в две мили. Височината на обкопа беше 3 или 4 фута, а дебелината 4 или 5, така че той не би можал да бъде преграда и за три-фунтово гюле (пред него имаше трап в 5 или 6 фута широчина). Всичко това би могло да служи за защита за стрелците, но не и за друга някоя цел. Най-сетне, ако даже и това укрепление и да е било добре построено, то селото, като открито от всичките страни, би могло да бъде превзето отведед без обсада на траншеите.

Фортификационната работа се продължавала десет дена и в това време се случили няколко любопитни епизоди. Първо, двама събирачи на данъците, които дошли в селото, получили заповед да си дадат оръжието и подир отказа били убити отведнъж. Като говорим строго, тия събирачи на данъците били не правителствени чиновници, а агенти на откупвачите, които са били възбудили народната ненавист със своите притеснения. След това дошли и други седем турци, двама заптии, двама събирачи на

данъка, един писар и двама помака и получили заповед да си положат оръжието; те се покорили и с тях се отнесли твърде любезно, с изключение към един заптия, когото, за неговите предишни жестокости, осъдили на смъртно наказание и го разстреляли. След два дни едни неизвестни лица в карета дошли до окопите и не искали да се предадат, а напротив, впуснали се да бягат. След тях изгърмели, и когато спрели колата, то в нея намерили двама мъже и две жени. Мъжете и една от жените били убити от изстрелите, другата жена изскочила от колата с меч в ръка и наранила един въстаник, за което била веднага разстреляна. Последната жена била взета в плен и останала в селото, докато дошли турците; тогава я освободили. Доколкото можах да се убедя от събраните сведения, въстаниците не са убили нито една жена, освен тия две, от които едната, както видяхме, загинала съвършено случайно. Турските власти във Филипопол уверяват, че имало убити 12 жени, но те не са представили на Скайлер нито имената на злочестите жертви и названието на селата им, в които те са живели. За това Скайлер не приема този факт за доказан, докато не му представят неоспорими доказателства. Киани-паша, изпратен да разследва злодействата, направени от башибозуците, казал на Скайлер, че жената и дъщерята на копривщанския мюдюрин били убити; но сетне излезе, че жената на мюдюрин е жива и здрава, а дъщеря той никога не е имал. Турците разказваха също така за убийството на жената на панагюрския мюдюрин, но както вече казах, по време на въстанието мюдюринът не е бил в селото и, следователно не са можали да убият жената му. От дванадесет случая на убийства на туркини, ние изследвахме пет и се убедихме, че три от тях са били досущ измислени. Тъй като не сполучихме да узнаем, в кои именно села са убити останалите седем жени, то не можахме да изследваме истината и имаме пълно право да се съмняваме в справедливостта на тези истории. Що се отнася до разказа на Едиб-ефенди за турското момиче, убито и сетне обезобразено по най-отвратителен начин, то това е просто фантастична приказка. Ние не можахме да намерим нито най-малка диря от подобно произшествие. Никой от турците или християните в Татар-Пазарджик, дето казват, че това е станало, не е чувал нищо подобно; така също и европейските консули в Пловдив, които са получавали ежедневни донесения за всичко, което е ставало от самото начало на размириците, не са имали никакво понятие за тоя трагически епизод до появата на доклада на Едиб-ефенди. Работата е в това, че, тая дръзка лъжа няма нито сянка на правдоподобност. В продължение на девет или десет дена на въстанието в Панагюрище са били убити двама турци и две туркини; от тях само жените и един заптия не са имали оръжие в ръцете си. Имало запрени до 20 души и с тях са се отнасяли твърде човечно докато ги е освободила турската войска. При това трябва да забележа, че аз предавам разказа не само на Райка, но като посетих сетне Панагюрище, проверих думите и с показанията на другите лица и излезе, че тя нищо не е преувеличавала. Да си кажа правото, тая проверка беше излишна, защото самите турци не показват на по-голямо число убити.

Въстанието пламнало на 2-и май (нов стил) а на 12-и Хафуз-паша дошъл в Панагюрище с един полк редовна войска, три топа и голямо количество башибозуци. Въстаниците, като се види, са имали само 250 души, въоръжени с пушки или със щуцери; а другите имали ловджийски ножове или пищови, носени от всичките местни жители до последните безредици. 150 от най-храбрите българи отишли по единия път към Татар-Пазарджик, а сто по другия, за да спрат неприятеля, защото, както се види, те не са знаели отде ще дойде той. И така Хафуз-паша срещнал само сто човека, които, като видели толкова многобройни врагове, побягнали при първия гърмеж. Даже те, струва ми се, не изгърмели, защото не е имало нито един ранен или убит турчин. Между това панагюрчани, обзети от паниката, така също се опитали да се избавят чрез бягство, но

селото им е било обиколено от турците и бягащите отчасти били върнати назад, отчасти посечени в откритото поле. Аз забравих да кажа, че при настъплението на башибозуците жителите от съседните осем или девет села напуснали жилищата си и потърсили убежище в Панагюрище, дето изпълнили улиците, като цепели въздуха с ужасни викове. Тъй като всяко противене се прекратило, или да кажа по-добре, никога не е започвало от страна на българите, то Хафуз-паша оставало да влезе в селото, да затвори предводителите на въстанието и да възстанови реда. Но той вместо да направи това, турил отпред артилерията и, без да поиска предварително предаване на селото, захванал да го обстрелва с гранати, които с трясък се пукали посред купища жени и деца. До сред нощ ечал гърмът на топовете, сетне дошъл редът на ръчния бой.

През нощта и сутринта турските войски и башибозуците, като стъпили в селото, се предали на грабеж, насилие и убийство. Станалите при това ужаси напълно се изравняват със зверствата, извършени в Батак. Нищо не задържало турците, нито полът, нито възрастта. Цялото село било ограбено и сетне изгорено. Повече от четвърт от домовете били изгорени, а хора е имало убити до 3,000, от които 400 родом от Панагюрище, а другите — околни съседи, които са търсели спасение в този градец. Старците, които са молили за помилване, и децата, които са викали в уплашването си, еднакво умирали под острия нож. Но, без да гледаме на многобройността на жертвите, тука не видяхме тия страшни сцени, които ни поразиха в Батак. Причината за това, че Хафуз-паша е постъпил по-умно от Ахмед-ага, като заповядал в първите три дни след това чудовищно клане да заровят всичките трупове и с това скрил дирите на клането.

Постоянно повтарят, че тия ужаси били извършени не от редовните войски, но от башибозуците, следователно, без разрешението на властта. На това основание, ако би било доказано, че зверствата са били извършени от редовните войски, то наедно с това би се потвърдила отговорността на властите. При проверката излиза, че редовните войски са се надпреварвали в зверствата с башибозуците и, както ще докаже Скайлер в своя отчет, редовните и нередовните войски се отличавали с еднаква жестокост в Панагюрище. Хафуз-паша е не по-малко виновен от Ахмед-ага и това е твърде естествено. Те са турци и за това си приличат. Навред клането е ставало по нареждане на правителството и злодеите, които са извършили ужасните зверства, са получавали награди и почести.

В Панагюрище ни показаха развалините на черквата и на това място, дето се намирал престолът, имаше куп изгорели кости, върху които лежеше китка цвете. Това бяха останките на свещеника Годор Пеев, 85-годишен старец, когото турците изтезавали, като се надявали за вземат от него пари, сетне измъчили го най-изтънчен начин, както могат да правят само турците и, най-насетне, изгорили го пред олтара. Малко по-далеч показваха мястото, дето били до смърт слепия старец Дончо Стръгнев (?), когото най-сетне хвърлили в огъня и изгорили жив.

Още ни разказваха за мъченическата смърт на стареца Цвятко Бояджиев, прочут обществен благотворител, който е много жертвувал за училището, хранил е за своя сметка много вдовици и сирачета в селото и изобщо обсипвал с щедростите си както християните, така и турците. Него го уловили, изболи му очите и след страшна мъка жив го изгорили. Подобна съдба чакала и другия свещеник Нестор; от него също така се надявали да измъкнат парици и за това хладнокръвно му отсичали пръст след пръст, докато най-сетне дошъл ред за двете ръце и главата. Показаха ни в двора на една малка къщица един скорошен гроб, до който стоеше на колене една баба. Тук бил погребан

синът и, осемнайсетгодишно момче, който се бил върнал в родината си малко преди въстанието и който не вземал в него никакво участие. Турците го уловили и само за разтуха пред очите на майка му отрязали ръцете му и главата му.

Това обстоятелство, че тия зверства често са били извършвани пред лицето на плачещите роднини: майки, жени и сестри, уголемява техния ужас. Що се отнася до числото на злощастните жертви, те са погивали със стотици и цялата книга не би стигнала ако бихме на мислили да предадем всичките слушани разкази. Не само старците и юношите са бивали мъчени и убивани, но жените, момите, децата и младенците са разделяли същата горчива участ. Турците не знаят нито жалост, нито състрадание; в това те са по-лоши и от дивите зверове, защото тигрите, например, никога не докачат малките от своята порода, а турците хладнокръвно са изваждали младенците от люлките с острието на щика, и като са ги прехвърляли няколко пъти от щик на щик, като топка, хвърляли ги в лицето на ридаещите майки. Те са носели по улиците деца, нанизани на щиковите, така щото техните главички и ръчички висели над дупката на пушката, като обливали с кръв своите джелати. Най-сетне те отсичали главите на децата и карали техните другари да носят тия глави по улиците.

Моля читателите да помнят, че всичките тия факти са записани пред мен от Скайлер и ще влязат в неговия отчет, а нещастниците, които ги разказваха, горчиво плакаха и кършеха ръцете си при мисълта за видените от тях зверства.

Стотици жени ни разказваха за това, което те са видели и пострадали. Нито една жена в Панагюрище не избегна поруганието. Те всички открито си признаваха това. Но в другите места, жените някога се срамуваха да признаят това и даже направо отричаха своя позор. Така в Копривщица при Скайлера дойде депутация и той беше твърде учуден от малобройността на техните заявления. Но като си отиваха, те му оставиха едно писмо, подписано от всичките, в което те открито заявяваха, че нито една жена от градеца им не е можала да избегне поруганието. Според техните думи, те не можали да се решат да говорят с него за това, но като узнали, че той е дошъл за официално изследване, те не искали да скрият от него истината. Освен това стореното им безчестие е било такъв общ публичен факт, щото напразно би било да се стараят да скрият своя позор. Най-безсрамни беснувания турците си позволявали да правят не само по домовете, но и по дворовете и на улиците. Те даже не познават животинския срам и не се трудят да скриват своя разврат. Майките са бивали обезчестени пред очите на своите дъщери; момите пред очите на братята им. Една жена, която си кършеше ръцете, ни разказа, че я обезчестили в една стая с нейната петнадесетгодишна дъщеря и младото момиче, като трепереше с цялото си тяло и като си затуляше лицето с ръце, изповяда, че са го опозорили десет войници. Друга жена на патерици обясняваше, че била ранена с куршум в крака и изпълнила въздуха с викове от болка, тя била насилена от трима войници. Малките момичета от десет до дванадесет години били също така безжалостно осквернени. Една майка ни разказа, че пред очите ѝ един башибозук обезчестил нейното дванадесетгодишно момиче, без да гледа на това, че тя като откуп предлагала себе си и всичко, що имала. Най-сетне очевидци ни разказаха тъжната повест, как турците намерили момичета от 12 до 15 години и, като обезчестили две, умъртвили ги заради съпротивлението им, така щото останалите бледни и треперещи от страх се подчинили безпрекословно на своята съдба.

И след това сър Хенри Елиът и Дизраели ще утвърждават, че всичко това са само преувеличения? Направените тука зверства и насилия не могат да бъдат преувеличени.

Ние слушахме разкази за такива безумни жестокости, щото сърцето се облива с кръв. Например, едно шестнадесетгодишно момиче е било обезчестено в присъствието на стария му, сляп баща и сетне единият от злодеите решил да убие стареца. Момичето се изтръгнало от ръцете на своите мъчителни, и като обвило с ръце врата на баща си, мъчило се да го запази със снагата си. Всичко било напразно. Два куршума убили на място бащата и дъщерята. Може би аз би трябвало да искам извинение от читателите за всичките тия отвратителни подробности. Но аз пиша не за деца и за млади момичета, но за мъже и жени, които трябва да знаят, какви са турците, които искат да ги поддържа Англия и които мислят, че англичаните не само са техни приятели, но и одобряват всичките им действия.

Ако ние сме действително длъжни да подкрепяме разклатеното здание на турския деспотизъм и да носим на плещите си неизцеримия прокажен, то нека, поне, правим това с отворени очи и с пълно съзнание. Скайлер е събрал неоспорими доказателства за много други престъпления, дотолкова възмутителни, щото даже тук за тях не споменавам. Беринг, струва ми се, няма тия сведения и не вярва в тяхната достоверност. Това не е за чудене. Подобни престъпления бягат от светлината и се гнездят в ниските, най-долни дупки. Скайлер ги е изследвал всичките с хладнокръвието на хирурга, който вкарва хирургическия нож в най-зловонната рана; но аз се съмнявам, че той ще може да опише тия факти в своя отчет. Те не могат да се изразят на английски език, а що се отнася до мен, аз отказвам дори да спомена за тях.

Но какво е станало с “българската царица”, с младата селска учителка?

Уви! Нейната съдба била също такава, както и съдбата на стотици други жени. Аз не смеех да я разпитвам за подробностите на нейната злочеста история, която твърде ясно бе написана на нейното бледно, посърнало лице, макар и още младо и симпатично. Но в Панагюрище ние видяхме една жена, пред очите на която тая образована, развита, впечатлителна девица е била уловена и обезчестена от трима или четирима башибозуци. Тия груби злодеи и досега безнаказано оскверняват земята със своето низко съществуване! И това е ли преувеличение, сър Хенри! Но ако бяха постъпили така с Вашата дъщеря, то вие също така ли щяхте ли да продължавате да се разпростирате за така наречените преувеличения? Но това е малко. Баща ѝ е бил убит в собствения си дом и Райка с майка си му изкопали гроб в градината и го погребали. Но, види се, че чашата на нейните бедствия още не се е била препълнила. Като узнали, че тя е шила знамето на въстаниците, две седмици след потъпкването на въстанието я арестували. Мюдюринът я заловил към десет часа вечерта и я закарал в дома си заедно с жената, в дома на която тя била шила знамето; то беше тая висока плещеста жена, за която споменах в началото на писмото си. Горката Райка сама ни разказа, как постъпили с нея в дома на мюдюрин. Без да гледат на нейните молби и сълзи, които биха умилостивили и тигъра, съблекли я гола, били я, плюли я и я обезчестили. Тук на присмех я нарекли българска царица и на другия ден я изпратили в Татар-Пазарджик, където турското население я замеряло с кал, оплювало я и най-гнусно я псувало. В сърцето на тия варвари няма състрадание и те даже не се засрамили от това, че тя била сама, безпомощна девица сред разярената тълпа. Сетне я хвърлили почти в безсъзнание в талигата, закарали я в Пловдив, дето я тикнали в тъмницата и я хранили само с хляб и вода до идването на Скайлер. Тогава, както видяхме, я освободиха със строшено от скръб сърце и съвършено развалено здраве.

Сетне ние видяхме панагюрския мюдюрин и Беринг свидетелствува, че това е най-омразният варварин, какъвто другаде не е срещал. В тая нощ, когато Беринг е бил в това село, мюдюринът, като че да му се присмее, заръчал да му доведат две млади жени, мъжете на които били убити в общото клане. Те се отказали да изпълнят искането му, но на другата нощ, когато беше вече дошъл Скайлер, мюдюринът беше пратил повторно да ги вика. Те отново отказали да отидат, но на другата сутрин дойдоха при Скайлера и му обявиха с отчаяние, че щом той си отиде, заптиите ще ги уловят. Скайлер разказа на това нещо на пловдивския губернатор и той отговори, че познава този мюдюрин.

Пловдив, 10 август

Филипопол, наричан от турците съкратено Филибе, а от българите Пловдив, е основан, според преданието, от Филип Македонски и вероятно е един от най-живописните градове във вътрешна Турция. Той се издига на един стръмен хълм, който откъм юг представлява почти отвесни канари, между които има залепени къщи, като гнезда на лястовици. Отдолу от широката долина на Марица се открива наистина великолепен вид към Филипопол, с неговите бели къщи, тъмно-зелени листа на дърветата и сивия цвят на канарите, които се сливат при блестящите зари на палещото слънце в една хармонична картина.

Любителят на природата няма да се разочарова, като влезе и в града, който може да доведе до отчаяние хората, привикнали към удобствата на живота. Тесни, криви улици, се срещат под прави ъгли и като се пресекат, извиват се по стръмните ребра на скалата, и по по-голямата част от тях не само че не е възможно да минеш с кола, но даже е трудно да яздиш и на магаре, а някои са така стръмни, щото в скалите са издълбани стъпала, но и по тях е мъчно в лошо време да се качиш. Но като достигнете до въздушните гнезда на пловдивските жители, вие с удоволствие признавате, че не напразно сте се уморили. Къщите са големи, широки, въздухът е чист, прохладен, а пък откриващите се гледки върху долината на широката Марица и на заспалите надалеч Балкани могат да доведат във възторг всеки художник. Но аз не съветвам туристите да дохождат тук за свое удоволствие, ако те не се примиряват с най-първобитните условия на живот, или да вземат препоръчителни писма, които да им осигурят гостоприемен прием в частните домове. Тук няма гостилници, а само ханища или керван-сарай, в които стаите не само че не са мебелирани, но са даже без врата. Така щото, ако не затулите с някой чаршаф или черга отверстието, служещо за врата, то се подлагате на любопитството на голямо или малко количество любознателни деца. Друго неудобство на тия помещения се заключава в това, че с настъпването на нощта техните многочислени обитатели ви приканват на вечеря, на която не вие ядете, но вас ви ядат. Тъй като аз дойдох във Филипопол без приготвени пердета, врати и пр., то се отказах от гостоприемството на ханищата и с удоволствие приех любезната покана на доктор Вентилос, грък, който живее тука отдавна, и който с радост бил приел с радост най-напред Скайлер, а сетне и мене.

Първият предмет, който привлече моето внимание във филипополските улици, не можеше да ми вдъхне утешителни мисли. Пред един дюкян стоеше един свещеник, по видимо дълбоко замислен, защото ръцете му бяха турени отзад, главата му малко наведена от едната страна. Близко до него няколко души мълчаха и като със страх го

гледаха. Като се приближих, аз забелязах, че краката на свещеника не допираха до дървената пейка при вратата на дюкяна; като се вгледах по-добре, открих причината за това чудновато явление. Едно малко въже се виждаше над главата му и беше завързано за една греда, която се издигаше над главата му на няколко аршина. Той висеше така спокойно и краката му бяха така близо до земята, щото аз бих могъл да мина покрай него, без да забележа нищо, ако не стояха няколко уплашени зрители. Той беше един хубавец мъж на четиридесет години с голяма, малко побеляла брада, дървени обуца на боси крака и с малък кожен калпак. Той е бил очевидно селски свещеник и спокойното тържествено, макар и печално изражение на неговото загоряло лице правеше силно впечатление. Разказаха ми, че той умрял мъжествено: изкачил се с твърда стъпка на лавицата пред дюкяна и гласът му не трепнал, когато пред смъртта си благословил народа. Той оставил жена и пет деца без никакви средства за живеене. Сетне ние я видяхме в Копривщица. Тя дойде при нас със своите пет деца и ни разказа своята история на местното мелодично наречие, толкова приличащо на руския език, при което с отчаяние си кършеше ръцете, като си удряше главата в пода. Тя беше хубавица жена на тридесет години и, види се, не се отличаваше с геройство, защото никак не я утеши нашият разказ за славната смърт на мъжа ѝ. Селим-ефенди, председател на съдилището, което съдеше въстаниците, бивш телеграфист, ни уверяваше, че този свещеник бил виновен за подбуждане българите към въстание. Но Селим разпитвал свидетелите тайно, обвиняемият нямал защитник и въобще, както се уверил Скайлер, той използвал мъки, за да принуди свидетелите да свидетелствуват против свещениците и против учителите; затова аз си позволявам да се съмнявам във виновността на бедния свещеник и в юридическите способности, а най-главното, в честността на Селим.

На другия ден, заедно със Скайлер отидохме при пловдивския мютесариф. У него ние срещнахме Киани-паша, изпратен от Цариград да изследва зверствата на башибозуците и за наказанието, или по-добре, за ненаказването на виновните. Поръчката, дадена на Киани-паша, беше една от тия хитри примки, с които турското правителство хвърля прах в очите на Европа. На целия свят беше обявено, че той ще иде на местата на зверствата и ще подхвърли на най-строг съд виновните. За това, ние естествено очаквахме, че башибозуците, които извършиха ужасите през май и юни, ще бъдат наказани с всичката строгост на закона. Но нищо подобно не стана. Той даже нямаше власт да изследва чудовищното майско клане, а само тия убийства които са станали през последните дни на юли. Киани-паша беше твърде любезен и разговаряше с нас, по видимо, свършено откровено; той се разпростираше за печалния характер на междуособната война, за бедствията, които са постигнали неговото отечество, за трудностите да управляваш такъв народ, каквито са невежествените диви българи и за безчовечните зверства на въстаниците, които най-сетне принудили мюсюлманите да вземат оръжието за защита на своето бащино огнище. Разбира се, че те си позволявали също така някои крайности, но до това са ги довели дивите българи, които не различавали ни пол, ни възраст, и заради това напълно са заслужили своята участ. Ние се стараехме да узнаем от него някои отделни факти за извършените от българите зверства, но той отговаряше само с общи уверения, че зверствата са свършено много и най-отвратителни. Най-сетне, той спомена за жената на панагюрския мюдюрин и за жената на копривщенския мюдюрин; тия два случая вече бяха изследвани от Скайлер и, както е известно на читателите, излязоха досущ лъжливи. Сетне, той доказваше превъзходството на турските съдилища пред английските, защото в тях няма перуки, мантии и пр., а истината се достига бърже и без всякакви непотребни обреди. Освен това, той се хвалеше с човеколюбието, което турските съдилища показват към подсъдимите. Скайлер отбеляза, че турското съдопроизводство щеше да е по-удовлетворително, ако свидетелите се разпитваха публично и че би било твърде

любопитно да се узнае, с какви средства при сегашните наредби се узнава истината. Киани-паша си прехапа устната, но след минута с усмивка ни отговори, че турските закони забраняват публичното разпитване на свидетелите, но че техните показания се прочитат в открито заседание пред обвиняемия, което според неговото мнение, било все същото. Аз сетне пак ще се върна към въпроса за турските съдилища, а сега ще продължа разказа си.

Мютесарифът не говори почти нищо с нас, защото Киани-паша беше с по-висок чин от него, и освен това, като не знаеше нито един от европейските езици, той трябваше за разговаря с нас чрез преводач, което твърде затруднява разговора. Докато Скайлер и Киани-паша разговаряха, той продължаваше своите служебни занимания и аз с любопитство следях всички движения на този администратор на един град с шестдесет хиляди души население. Той беше стар човек на около шестдесет години, среден на ръст, с ниско подстригана бяла брада и с меко, смирено изражение на лицето. Той седеше на един стол, или по-добре да кажа стоеше на колене, щото подгъваше краката си изправени, а не кръстообразно, както правят другите турци; от време на време той скачаше от стола и сетне отново заемаше своята предишна поза с бързината на двадесетгодишен момък. Въобще той беше бърз и пъргав, което аз не очаквах да срещна при един турски паша, всякога тежък на повдигане и флегматичен. Той седеше на един малък писмен стол и пишеше не знам какво върху малки парченца хартия, които даваше на един слуга-негър, който ги вземаше с ужас на лицето. При това пашата всеки път звънеше с едно звънче и негърът, като дохождаше в стаята, взимаше листа с два пръста и отиваше заднешком към вратата.

Този мютесариф изглеждаше като твърде честен, съвестен и добронамерен човек, който иска да управлява справедливо и енергично своя окръг. На това място той беше дошъл само преди два месеца и както ни уверяваха пловдивските гърци, той не е взел още нито един подкуп, за което на него гледаха, като на образец за добродетелност. Турците от своя страна го обвиняваха в съчувствие към българите и искаха да го махнат. Той беше така спокоен в обръщението си и наглед така искрено желаше доброто, щото ние отначало съвършено се уловихме на въдицата и си въобразихме, че сме намерили поне един добър паша. Само сетне, като се убедихме, че неговите добри обещания са били само думи и че той постъпвал досущ противоположно на думите си, ние взехме да се съмняваме в неговите добродетели. Прочее, аз и сега не мога да изкажа решителното си мнение за този човек. В миналото, струва ми се, че ако той би действувал самостоятелно и ако би имал възможност да приложи на практика своите разпореждания, то би се опитал да осъществи своите добри идеи. Ако той е заповядал да събират данъка от злочестите баташки жители и от другите изгорени села, то мисля, че той е получил предписание за това от Цариград. Но когато ние научихме, че той е брат на Шевкет-паша, който изгори Бояджик, то нашите съмнение още повече се усилиха.

Обедът, с който той ни нагости, беше с колосални мащаби и се състоеше от съединението на турската и френска кухня. Ние седяхме не на земята и ядохме не с пръсти от една паница, но бяхме разместени около една голяма маса сред която имаше китка цвете и приборите бяха сребърни. Но самият обяд беше пълен с изненади, капани турени за лекомислените гастрономи. Всичките ястия бяха от 25 до 30, три пъти подаваха сладко и плодове, а сетне пак идеше: говеждо печено, овче варено, пилета, дивеч, пилаф, риба, пресол, картофи и пр. Всичко това се явяваше в такива грамадни обеми и в такава безкрайна върволица, щото аз скоро се отказах от участие в тая борба. Обедът се захвана часа по 8 и се продължи до 12, когато всичките присъстващи

сложиха оръжието си, напълно поразени и деморализирани, макар че цели батальони ястия бяха готови да продължат боя. Стопанинът никак не разбираше цялата нелепост на подобен обяд и би продължавал да повтаря ястията до сутринта ако не бяха го помолили да ни пощади. Трябва, прочее, да признаем, че всяко блюдо беше твърде добре приготвено и ние с удоволствие бихме изяли всичко, ако ни бяха дали време, поне десетина дни. Друга забележителна особеност на тоя обяд беше тая, че нам прислужваха писарите от канцелариите на Селим-ефенди и Киани-паша. Те изпълняваха своите нови задължения така блестящо, щото по нищо не отстъпваха пред знаменитата прислуга на парижката Maison doree, и те никак не считаха това за унижение, а напротив, за чест.

Пловдив (без дата)

На два часа път от Пловдив се намира селото Перушица и ние стигнахме до него по един доста добър път, който пресичаше богатата плодородна долина на Марица. Това село било превзето и изгорено от башибозуците под предводителството на Ахмед-ага, когото не трябва да смесваме с другия Ахмед-ага, още по-гнусен изстребител на Батак. Някога това село е било най-живописно място, построено на една малка височина, откъдето се откривала гледка към твърде живописната долина на Марица. Сега от него са останали, както и от другите посетени от нас села, единствено развалини. Около хиляда души, повечето жени и деца, живеят понастоящем под сламени покриви, направени по ъглите на останалите стени; тия временни убежища могат да запазят само от слънчевия пек, но не и от дъжда. Едничкото им средство за преживяване съставлява новата жътва, събирана с голям труд по причина на липса на добитък, който турците откарали и отчасти помощта, която им дал пловдивският губернатор. Това е едничкият случай, в който турците са оказали каквато и да е помощ на жителите от изгорените села. Всичкият добитък от Перушица и от половината Мая се намира в притежание на турците от село Устин, който е далеч от него на не повече от три мили. Нито едно добиче не е върнато на злочестите собственици, макар добрият, съвестният и искреният пловдивски губернатор да ни уверяваше, че добитъкът им е върнат, къщите се строят и помощ на нуждаещите се е раздадена.

За да проумеете, как могат турците хладнокръвно, изкусно и добросъвестно да лъжат, необходимо е сами да видите всичко, което аз видях в България. Аз съм пътувал много, но да си кажа правото, досега не можах да постигна до какво коварство може да дойде човек. Просто не е за вярване, с какъв честен искрен и сериозен тон турците лъжат и затова не е чудно дето се мамят най-скептичните, недоверчиви умове. Тук говорят така добросъвестно и с такова познаване на нещата, щото вие неволно се убеждавате в пълното съответствие на техните мнения с вашите възгледи и чувства. Те разбират доброто не по-зле от вас и затова струва ви се невъзможно, щото те за правят зло и, само като се убедите със собствените си очи, че те целенасочено, хладнокръвно лъжат, вие започвате да разбирате всичката дълбочина на коварството им. Има случаи, като сегашния, когато истината може да се провери, но ние нямахме възможност да проверяваме чутото и неволно трябваше да им се вярва. Необходимо е особено устройство на ума, за да се съмнявате във всяка дума, която ви казват, а европейците не се отличават с подобен навик, който се придобива от детинство. Ето защо европейците постоянно биват изигравани и измамвани на Изток. Може би, читателят ще каже, че в това отношение аз съм станал твърде изкусен. Но това само така изглежда. Аз съм

напълно уверен, че пловдивският мютесариф или всеки друг турчин би могъл да направи да повярвам във всевъзможна лъжа, ако аз нямах под ръка средства, за да докажа тяхната измама. Аз се чувствам като дете в ръцете им. Аз никак не бих се усъмнил в свидетелството на Киани-паша и Едиб-ефенди за това, че никой не е убит в Батак, ако сам лично не бях посетил Батак и не бях видял от 6000 до 7000 трупа, които се въргаляха по земята. Устинските турци не само че не са върнали на злочестите българи техния добитък, но като чуха за нашето посещение на Перушица, и като се бояха от енергичните мерки по този повод, откарали го в другата част на страната и го продали.

Като минавам сега към разказа за тукашните безредици, ще отбележа преди всичко, че и тука са извършени тези ужаси и зверства, както и във всичките други места. Ако аз не се спирам върху подробностите, то това е само за това, че струва ми се, вече съм представил на читателя доста ясно понятие за поголовното клане на жителите и за разграбването на жилищата им, а следователно, безполезно е да се повтарят безкрай едни и същи ужасни разкази. В Перушица имало 350 къщи и 2000 или 2500 жители. Това е почти едничкото село, където жителите са показали действително съпротивление на башибозуците, без да гледа на своята неподготвеност, народът тук се е защищавал с твърде по-голяма енергия отколкото жителите на Панагюрище, които са правили окопи. Но, без да гледа на уверението на турците, Скайлер не можал да събере никакви доказателства за открито въстание. Из всичката маса от противоречиви сведения може да се извлече само едно, че цялата страна е била твърде развълнувана от известията за предстоящата сръбско-турска война, и че както християните, така и мюсюлманите, еднакво се бояли едни от други. Паниката на първите напълно се оправдала от последващите събития. Жителите на Перушица отричат, че в тяхното село се намирал въстанически комитет, или пък че въстанието при тях е било организирано. А едничкото доказателство за тези факти от страна на турците се е заключавало в това, че местните жители били закопали още през пролетта своите драгоценности и сетне, като разорали земята, засеяли я, за да скрият всичките дири; от това обстоятелство турците заключили, че на българите е било известно по-отрано за въстанието. Но, разбира се, подобно доказателство няма никакво значение. Българите така са навикнали към насилията на турските власти, които постъпват не по-добре от крадците и разбойниците, щото винаги закопават в земята драгоценностите си. За това, този факт е само доказателство за безредното положение на турската администрация и отсъствието на каквато и да е безопасност в страната. Хората, които живеят на север от Балкана и които ежегодно отиват на южния му склон да работят по време на жетва, винаги преди заминаването си заравят нещата си, това същото били направили всички българи по отношение на парите си, драгоценностите си и пр., щом като се разпространило известието за въстанието в Босна и Херцеговина.

Местните жители твърдят — и аз нямам основание да се съмнявам в справедливостта на техните думи, — че преди да стане клането в съседните места и преди да видят заревото от горящите села, на тях и на ум не из дохождала мисъл за въстание. Когато тия лоши знаци изпълнили сърцата им със страх, те изпратили старейшини в Пловдив при губернатора Азис-паша с молба да изпрати редовна войска да ги защити. Като не получили отговора на другия ден, пак изпратили куриери с молба за помощ. Това обстоятелство не отричат и турците. Едничката разлика между разказите на българите и на турците се състои в това, че според думите на последните губернаторът обещал своето покровителство, а първите тържествено утвърждават, че Азис-паша писмено им отговорил, че той няма войска и в случай на нападение, те са длъжни сами да се защищават. В същото време той ги съветвал да стоят спокойно по домовете си и да не

пускат при себе си никого от съседните села. Всичките местни жители единогласно утвърждават, че такова писмо е съществувало и няма причини да се съмняваме в това. Но ние не можахме да видим това писмо, защото човекът, който го бил донесъл, бил изпратен отново в Пловдив със същата молба за покровителство и там бил затворен. Писмото било у него, и турците, разбира се, са му взели това драгоценно доказателство. Между това Азис-паша изпратил двама заптии в Перушица, където те стояли само няколко дни. Като обявили, че те ще идат в Устина на разузнаване и че незабавно ще се върнат назад, те се качили на конете и заминали. Повече не ги видели в Перушица. Скоро след това двама башибозуци дошли с известие, че техният началник Ахмед-ага ще дойде с 200-300 души да пази Перушица, съгласно с молбата на местните жители. Селяните не се зарадвали на такава помощ и обявили, че не се нуждаят от покровителство. Но башибозуците настоявали на своето и отказали да донесат такъв отговор на Ахмед-ага. По причина на това станало скарване и турците били убити в общата навалица. Тези факти ми ги разказа една арменка, мъжът на която държал в това село нещо като кафене, дето и станало свиждането между старейшините и турците. Тук е мястото да се отбележи, че арменците и евреите са едничките хора, показанията на които могат да се смятат за безпристрастни; те не са нито турци, нито българи, според вярата и езика си, за това и двете страни се отнасят с тях като с приятели. Според думите на тази жена, българите отначало не показвали никаква вражда против турците, напротив, черпели ги с кафев дома ѝ. Беринг също така разговарял с тази арменка и, затова, надявам се, ще приведе нейното свидетелство в отчета си.

Доколкото можахме да узнаем, не е имало никаква достатъчна причина за убийството на тия двама турци. Наистина, те принадлежали към башибозуците, които били разорили няколко села и бяха дошли да плашат и Перушица. Не можахме да узнаем, при какви обстоятелства са ги убили: в открит бой ли, или в пусия. Както се вижда, искали са да им дадат оръжието си и когато те отказали, са ги убили. Селяните си мислели, може би, че те изпълняват заповедта на Азис-паша за самозащита, защото щом убили тия двама башибозуци, те изпратили за трети път куриер (илчия) до губернатора, за да го известят за станалото и отново да го молят да покровителство. Но турците уверяват, че той изпълнил само втората част от даденото му поръчение и бил премълчал за убийството на двамата башибозука; затова след два дни, като се открила истината, затворили го в Пловдив, където той дотогава се намирал. Както и да е, няма съмнение, че жителите на Перушица не са скривали своята постъпка и са пратили да кажат за това на мютесарифа. Между това, като не получили никакъв отговор и на своята трета молба и като се бояли от отмъщението на башибозуците, които всеки ден все повече разорявали страната, те взели нужните мерки за самоотбрана. А някои от тях побягнали в Пловдив и в съседните села, като хвърлили имота си на произвола на съдбата. А тия, които решили да се бранят, събрали храна за няколко дни в църквата, която била построена на едно издигнато място и заобиколена с висока стена. Те направили няколко бойници в стената, набавили си вода и въобще се приготвили за обсада. При това не трябва да се забравя, че те не са излизали никак от селото си и не са докачили нито един съсед-мюсюлманин. Най-сетне във вторник 29 априлий по стария стил, в навечерието на баташкото клане, башибозуците се показали по пътя от Устина. Всичките жители, без изключение на жените и децата, напуснали домовете си и потърсили спасение в църквата. Но на някои в последната минута храбростта изменила и те се решили да сложат оръжието. Турците, като ги приели с покорността им, незабавно ги убили. Разбира се, че подобен пример само е укрепил решимостта на останалите да се защищават до последна капка кръв.

Между лицата, които в това време излезли от селото, имало един французин, който се занимавал в Пловдив с търговия и бил дошъл в Перушица да търси един друг французин, негов другар, за когото се боял да не му се случи нещо лошо. Той отишъл заедно със селяните при башибозуците и обяснил работата си на Ахмед-ага. Той говорел твърде добре на турски и бил известен в цялата страна. Без да гледат на чуждестранния му произход, го затворили и сетне убили, вероятно с цел да го ограбят. А що се отнася до неговия другар, то сетне излязло, че него по-рано го е постигнала същата участ. Френският консул, като узнал за тези факти, направил жалба до Портата и вероятно френското правителство ще поиска възнаграждение за семействата на злочестите. Този факт е твърде важен за доказването престъпното поведение на башибозуците. Много от жителите, като не се доверявали на човеколюбieto на турците, но в същото време като не се решавали да се присъединят към смелите защитници на църквата, побягнали в полето, където турците ги преследвали и избии до един. Като свършили по този начин със своите мирни противници, башибозуците ограбили напуснатите жилища, но не се решили да превземат църквата с пристъп, а отдалеч гърмели отгоре ѝ. Въобще те били твърде храбри с жените и децата, но не показвали особено желание да влизат в бой с въоръжени хора. Във вторник, сряда и четвъртък те се забавлявали с грабежа и изгарянето на селото, като гърмели сегиз-тогиз върху злочестите селяни, укрепени в църковните гробища, откъдето те гледали пожара на къщата си.

Дълго да се бранят на тази шепа хора било невъзможно, защото те били по-малко от 200 души, а башибозуците повече от 1000. Аз разговарях с една млада арменка, която по време на обсадата била в черквата и нейният разказ е твърде любопитен. Баща ѝ и майка ѝ, за които ние вече споменахме, отишли при башибозуците да се покорят, наедно с другите жители. Благодарение на тяхната народност и сиромашия, те не били подхвърлени на никакво насилие от страна на турците, но те не взели със себе си дъщеря си, за да не би да попадне в ръцете на башибозуците и я оставили с другите в черквата. Според нейните думи, всичките жени и деца били събрани в черквата, препълнена докрай, а мъжете останали на гробищата, от оградата на които гърмели срещу турците. Тя уверяваше, че българите действували твърде хладнокръвно, мъжествено и никак не се отчайвали в успеха на отбраната срещу башибозуците. Никой от тях не действувал като главнокомандуващ, никой не ръководел защитата, но всичкото отивало успешно: нощем слагали стражи и въобще те храбро се държали до четвъртък. Тя ни разказа един твърде интересен факт за младите моми от селото. Решено било всичките момичета по-големи от десет години да се преоблекат в мъжки дрехи, за да избегнат жестокото отношение на башибозуците. Почти всичките млади момичета облекли дрехите на братята си, остригали си дългите коси и всячески се стараели да приличат на момчета. Според думите на моята събеседница, на нея също така давали мъжки дрехи, но тя се срамувала да ги облече и през цялата обсада останала облечена в своите си дрехи. Тя говори, че тия млади момичета се държали твърде мъжествено и много от тях биха взели с удоволствие оръжие в ръце, но и не всички мъже били въоръжени и излишно оръжие нямало.

Вероятно, читателят ще узнае с удоволствие, че тия от младите моми, които били избегнали смъртта по време на обсадата, се спасили и от безчестието. Много от тях били убити, защото ги мислели за мъже, но останалите живи не били опозорени и между тристата или четиристотин души, които ни обградиха при идването им в селото, аз видях не една млада мома, горделиво гледаща към нас, макар и да беше с остригани коси. Много жени тук били обезчестени, както и навред, но към тях принадлежали

повече ония, които в началото се предали на башибозуците или които при появяването им са се разбягали. Младата арменка ни уверяваше, че нощите, прекарани от тях в черквата, били ужасни. Постоянният страх от нощно нападение, воплите на децата, плачът на жените при вида на техните горящи къщи, гърмежите и виковете на неприятеля, стълбовете дим и грамадният пламък, от който на гробищата било досущ като видело — съставлявали трагична сцена, разказът на която предизвикваше потресаващо впечатление. Черквата била така препълнена с хора, щото не им било възможно да седят или да лежат, и те спали стоешкком. Но ужасът бил така голям, щото надали някой би могъл да спи. Така се продължавало до четвъртък вечерта, когато станала промяна. Ахмед-ага, командантинът на башибозуците, пратил в Пловдив да кажат, че всичкото село било въстанало и той го нападнал. Жителите на Перушица не искали, като батакчани, да сложат оръжието си и да бъдат избити като телета; заради това ги признали за бунтовници и решили да постъпят с тях съответно. В същност са въстанали башибозуците, а не християните; поне във всяка друга страна, освен в Турция, така би погледнало на това дело общественото мнение. Азис-паша, който дотолкова съчувствувал на християните, щото сетне бил махнат от поста си, не обърнал никакво внимание на всичките молби на българите за покровителство и вместо да им окаже помощ, тръгнал против тях начело на един отряд редовна войска с една батарея.

Той дошъл в селото в четвъртък вечер, без да иска то да се предаде, направо захванал да го обстрелва с оръдия, така щото първото известие за идването му е бил гърмът на топовете. Аз знам, че според думите на турците, той бил пратил ултиматум на въстаниците, преди да открие огъня, но селяните отричат това и понеже турците признават, че при Азис-паша е имало изпращани хора три пъти да искат покровителство, то не е за вяване, че той е бил получил отказ да се предадат, когато се е явил начело на един отряд редовна войска. Аз знам, че Гварачино се е старал да намери доказателства за този факт, но съм убеден, че достоверни сведения той не е могъл да събере, защото обстоятелствата, признавани от самите турци, говорят противното, а именно, че въстаниците, които до тогава се държали юнашки, незабавно след започването на артилерийския огън изпаднали в отчаяние и, като напуснали църквата, която могла да се държи дълго благодарение на своето укрепено положение и големи запаси храна, потърсили спасение в бягство.

Както се види, това би трябвало да е достатъчно доказателство за Гварачино, че българите не са се противили на редовните войски, но той се е старал да докаже, че те са продължавали и след бягството си да се борят с турците. Според думите му, те са се затворили в друга църква, която се намирала в една долинка на другата страна на селото. Но там съпротивлението е било безсмислено. Случайно ние разгледахме заедно тази църква, защото Беринг и Скайлер в един ден посетиха Перушица. От всички страни тази долинка беше заобиколена с височини, така щото отгоре беше възможно да се обстрелва църквата и гробищата. Наистина, оградата на гробищата представляваше значително средство за защита, но тя беше до 10 фута висока, така щото било е невъзможно да се стреля над оградата. Черквата също така не е могла да се удържи. Тя е имала само два прозореца под самия покрив, които биха могли да служат за стрелба. Както всичките български църкви, тя беше твърде ниска и подът и беше по-долу от нивото на земята.

Нищо не доказва, че вътре е имало лавици да се турят до прозорците и че от тази църква е направен поне един изстрел. Струва ми се, че тоя факт, дето българите били напуснали укрепената позиция и са търсили убежище в едно толкова открито, незащитено място напълно доказва, че те са се били отказали от всяка мисъл за

съпротива. Но не така е мислел Гварачино. Той се е старал да изтръгне от нещастните българи признание, че Азис-паша бил искал да му се предадат, а че те били стреляли срещу парламентъора, като продължавали борбата; а когато българите не се съгласявали да направят подобно признание, той шумял, викал, наричал ги бунтовници и се кълнял, че те напълно заслужили съдбата си. Освен тия доказателства съществува още и свидетелството на младата арменка, според думите на която, по-голямата част от селяните побягнала нощем през оградата и останали само 60 души с жените и децата; следователно, никой не е оказвал действително съпротивление на редовните войски.

Но какво е направил Азис-паша, когато народът се разбягал от неговите топовни гърмежи, като се криел в църквата? Той, както по-напред, не поискал от нещастните да се предадат, а просто преместил топовете си и в петък сутринта захванал да бомбардира втората черква. По стените и по пода и още и досега се виждат дирите от гюлетата и бомбите. Според думите на младата арменка, тази черква също така била препълнена с жени и деца, сред които пред нея избухнали три бомби. Други свидетели ни разказваха, че върху черквата са паднали не три, а пет бомби, може би младото момиче да е припаднало и да не е видяло останалите. Но във всеки случай и трите са достатъчни. Всеки, който е видял как на бойното поле избухват бомбите над главите на мъжествените войници, няма да отдаде на подобен факт голямо значение, но не е възможно да си представи каква паника е предизвикало избухването на снаряда сред уплашената тълпа от жени и деца.

Това е станало в петък, когато повечето мъже са търсили спасение в бягството. Мнозина от тях били хванати и убити. Останалите защитници на черквата дошли в крайно отчаяние. Те били само до 100 души, а жени и деца имало до 500. Те пратили четири стареца и баби при Азис-паша с молба за помиряване, но никой от изпратените не се върнал. Както се вижда, тях са ги убили башибозуците, преди да стигнат до Азис-паша, когото съм готов да не обвиня за гибелта им. Вече и това е достатъчно, че той приел три молби за помощ, дошъл в селото и без да иска предварително предаването му и да чуе оправданията на българите, направи пристъпил към обстрелването му, при което бомбардирал църквите, препълнени с жени и деца. Излишно е да се доказва, макар че това не би ни било трудно, че той се отказал да чуе всяка молба, която е могла да стигне до него през редиците на башибозуците. Гварачино и турците особено настояваха на този факт, че парламентъор никога не се е явявал пред Азис паша и че ли той не е отговорен за това, че не са стигнали до него. Ние сега ще видим, как се е отнесъл той към пратениците, които са достигали при него.

Но злочестите обсадени направили още един опит да измолят от турския предводител да прекъсне огъня и две от най-богатите жени на селото се наели да отидат при турския генерал. Младата арменка ни разказа, че тия жени преди тръгването си оправили, доколкото е било възможно, своите накити и си сложили всичките оскъдни драгоценности, които тогава се намирили при тях, с надеждата да поразят башибозуците със своето богатство. Може би тяхната сметка да е била вярна, защото те наистина стигнали до турския генерал. Той им обещал да не бутне никого с пръст, ако защитниците на черквата се предадат и изпратил с тях един старец, който бил паднал в плен. Но той не им дал никакъв ескорт (прикритие) и при връщането си двете жени били уловени от башибозуците, ограбени, обезчестени и най-сетне убити. Старецът продължил пътя си самичък и разказал на въстаниците за печалната съдба на неговите спътнички. Естествено е, че защитниците на черквата не се решили след това да излязат от оградата и останали там цялата нощ срещу петък. Азис паша продължавал от време на време да изстрелва снаряди върху черквата, а башибозуците поддържали от

околните височини гърмежи с пушките, срещу които нямало никакъв отговор. Положението на злочестите защитници на църквата било ужасно. Те удържали четиридневна обсада. Мъртвците лежали на земята непогребани, за раните никой не се грижел, понеже нямало доктори и самите борци изглеждали като призраци, бледни, измъчени, оплескани с кръв.

Разказът на младата арменка за събитията в петък и събота е дотолкова див и невероятен, че аз не мога да си го обясня иначе, освен с това, че тя е внезапно полудяла. Тя уверява, че в петък, след убийството на двете парламентьорки, обсадените от отчаяние решили да се убият един другия. Според думите и, някои вече били готови да изпълнят плана си, но жените им се намесили, като молели за започнат клането от тях. Станалата след това сцена е дотолкова ужасна, щото ние никога ни бихме повярвали на младата арменка, ако част от нейния разказ не се потвърждаваше от всичките селяни. Излиза, че двама българи със силни вопли и чупене на ръце действително убили своите жени и деца, а сетне и себе си. Според думите на момата, двете жени коленичели, и като държали децата си на ръце, горчиво плакали, а мъжете и бащите им, без да се подвоумят, ги умъртвили. Всички селяни удостоверяват този факт, но младата арменка отиваше още по-далече. Тя твърдеше, че около 50 или 60 души убили така жените и децата си, че много моми и жени, на които мъжете и бащите загинали или избягали, също така молели да ги убият, като се страхували да паднат живи в ръцете на башибозуците, и че техните молби били чути. Тя казва, че около 200 души са загинали така, но самата тя се е отказала от една толкова печална съдба, когато и предлагали да последва примера на другите. Този разказ така напълно отговаря на мрачния, безнадеждния характер на славяните, щото аз бях готов да му повярвам, ако беше подкрепен от някакви доказателства. Работата е в това, че в действителност подобни случаи е имало само два; единият от убийците е имал жена и две деца и другият — жена и три деца. Що се отнася до разказа на арменката, аз си го обяснявам с това, че като прекарала четири нощи без сън и посред всевъзможни ужаси, тя просто е имала халюцинации. Като се свързала от припадъка или продължителната забрава, тя вероятно видяла, че двама мъже убиват своите жени и деца. Тя погледнала наоколо и навред се търкаляли в кръв телата на убитите. Подът, според думите и, е бил залян с кръв и затова не е чудно, ако тя в тая страшна минута стигнала до убеждението, че участта на всичките е била еднаква. Но и двата примера са достатъчно. Те ясно доказват, до какво отчаяние е бил дошъл народът, благодарение на безсмисленото поведение на турския началник. Гварачино настояваше на това, че всичко това се е случило по вина на българите, които не искали да се предадат. Младата арменка разказваше, че по едно време тя търсила смъртта и се опитвала да застане на това място, където падали снарядите, но другите жени не я оставили. В това младо създание нямаше нищо романтично. Тя е проста селянка с флегматично, тъпо изражение на лицето и аз мисля, че нищо освен телесните мъки, не е могло да я подбуди да види в смъртта своето освобождение.

Мъчно е да се каже положително, как е завършила обсадата или какво се е случило в събота сутрин. Селяните разказват, че в петък турците стояли около черквата и улавяли всеки българин, който излизал извън оградата, когото незабавно убивали, но не смеели да влязат в нея. В събота сутринта, види се, башибозуците били повикани назад и били заместени от редовна войска.

Младата арменка ни разказа, че в събота сутринта тя погледнала навън от църквата и като видяла, че зад оградата стои войник, побягнала към него и го молила да не я убива.

Той и обяснил, че тя няма защо да се бои и добавил, че ако всички излязат от църквата, то няма да им направят нищо зло. Тя се върнала при своите другари и след няколко минути подир нея излезли от черквата 250 или 300 души, повечето жени и деца. Тях ги завели при Азис-паша, който ги приел с отворени ръце. Той похвалил арменката за нейното начало на това дело и обявил, че не разбира, защо те така дълго са се противили и не са се предали по-рано.

Букурещ, 22 август

Едвам пристигнах тук след две седмици пътуване из България, повечето време заедно със Скайлер, който остана в Балканите да довърши своите изследвания. Преди да продължа разказа за това, което ние видяхме и чухме, аз ще си позволя да се обясня с Дизраели заради „преувеличения“, ще направя няколко забележки заради действията на сър Хенри Елиот и ще представя очерк на сегашното положение на страната.

В своята последна реч Дизраели още утвърждава, че разказите за турските зверства са силно преувеличени и са основани на това, че Беринг не е намерил положителни доказателства за двата печални факта: возенето по улиците на Пловдив на купове човешки глави и изгарянето в Ново-село на 40 момичета. Що се отнася до първия предмет, чини ни се, че е досущ безразлично карали ли са черепите по улиците или не, ако Беринг признава, че техните притежатели са били убити. Но работата е в това, че Беринг, като изпращал телеграмата, която Дизраели прочел тържествено в палатата, още не бил ходил в Ямбол. Ако той беше посетил това място и би поговорил с италианския консул в Бургас, то вероятно, не би изпратил телеграмата си. Италианският консул би му казал, че чували с човешки глави са изсипвани пред дома му. Този дом се намира на една височина и от него се спуска стръмна пътечка към малката река, която тече през града и черепите в отвратителна безредица са се търкулвали във водата, като че да бягат от гоненията на кучетата. Всичко това преувеличение ли е, мистър Дизраели? Вие имате пълно право, в Ново-село няма изгорени 40 момиченца. Но това е станало в Батак, и там са погинали от огън не 40, но 200 жени, моми и деца. Както се вижда, в очите на Дизраели и сър Хенри Елиот за всичко са виновни кореспондентите на вестниците. Според тяхното мнение, най-голямото престъпление не е убийството на няколко хиляди невинни хора, но е лъжливото заявление, че са убити 30 000 души тогава, когато в действителност са убити само 25 000. Страшното е не изколването на няколко хиляди младенци, но вестникарската статия, която удостоверява този брой, когато в действителност са били убити само 999. Не е важно, че са отсечени главите на мнозина, престъпно е да се утвърждава, че главите на убитите са били возени в каруца по улиците на Пловдив, когато тях са ги карали по такъв начин в друг град и са ги хвърляли на улицата пред дома на италианския консул. Подобна неточност Дизраели и сър Хенри Елиот не прощават. Сър Хенри Елиот заслужава пълно порицание за своите действия в тази работа.

Неговата система на отношения към турците от самото начало е била коренно нелепа и безцелна даже от собствената му гледна точка. Ако английският посланик в Цариград е длъжен без друго да бъде приятел и защитник на турците, то, разбира се, той е длъжен да дава на Портата полезни съвети и внушения, като я въздържа от нелепи, безумни постъпки. Само по този начин може да се задържи още едно кратко време в Европа турското правителство. Но политиката на сър Хенри Елиот е била

диаметрално противоположна. Той всякога се е ръководел от безсмисленото правило, че Турция е свободна и независима държава, затова никой не е длъжен да се бърка в разпорежданията на турското правителство, колкото безумни и да са те; това не стига; чуждите правителства са длъжни да поддържат всяко негово най-безумно действие, за да покажат независимостта и самостоятелността на Портата.

Благодарение на това нелепо желание вечно да поддържа турците, да ги защитава от всичко, да одобрява всичките им действия, да си затваря очите пред всичките им недостатъци и да приема всички факти, свидетелстващи срещу тях, като клевета, измислена от русите — сър Хенри Елиот става донейде отговорно лице за турското клане. Той най-вече е виновен, че не е удържал турците от повикването на башибозуците на оръжие, както трябваше да направи истинският приятел на Турция.

Той е също така виновен за систематичното недоверяване към съобщенията за клането и за неизвестяването за това на своето правителство. Той не можеше да се съмнява в истинността на тия известия, защото, например, пасторът Лонг му е показвал купища оригинални писма от разорените от турците окръзи. Наистина, той върнал тия писма, като казал, че не може да се основе на такива неофициални източници, като смятал, очевидно като официални изключително турските. Но навред е прието, щото дипломатическите агенти да предпочитат добитите по частен път сведения, ако те са само достоверни, пред официалните или официозни документи. Според общото мнение, задължение на всеки посланик е да съобщава на своето правителство за всичките важни факти, откъдето и по какъвто начин да е почерпил своите сведения; но сър Хенри Елиот разбира съвършено инак своя дълг. Той, види се, е сметнал, че е длъжен всякак да защитава турците и да гледа през пръсти на всичките извършвани от тях зверства. Той така е и постъпвал. Но той е имал и други източници на разположение за постоянно и пълно запознаване с извършваните в България ужаси. Френските, германските, австрийските, гръцките и руските консули са изпращали ежедневно подробни донесения за всичко, що се е случвало в техните райони; сър Хенри винаги е могъл да чете тия доклади и аз съм убеден, че той действително ги е чел. Най-сетне, в ръцете му са били сведенията, съобщавани от германските чиновници на железницата, които са живели близо до разорените села и са дишали смрадта от изгорените трупове. Но сър Хенри си мисли, че гръцките, австрийските, германските и руските консули, а също така и германските чиновници на железницата и американските мисионери са подкупени от руското правителство и, следователно, съобщаваните от тях сведения нямат никакво значение. Той даже, неизвестно по какви причини, признал за преувеличени двете доносения на английския консул в Едрине Дюю.

Но, без да гледа на всичко това, той не съобщавал на своето правителство за известните му факти и не изследвал тяхната достоверност, а само изпратил драгоманина си при турските министри за сведения. Драгоманинът се върнал с отговор, че турците са се отнасяли в България с гълъбова нежност, а злодеите славяни изклали безпомощните мюсюлмани. Сър Хенри се усмихнал добродушно и като отбелязал „аз така си и знаех“, не написал нито дума в Лондон. За това той е длъжен да носи тежката отговорност, че като е имал много достоверни сведения, е твърдял упорито, че вестникарските известия са преувеличени и не стига това, а още безсрамно и лекомислено е уверявал, без да го потвърди с никакви факти, че българите са извършили също такива ужаси, както и турците. Най-сетне, ако сър Хенри Елиот и сега, когато хиляди трупове на невинни жени и деца гният по българските полета, като викат към небето за отмъщение, намира за възможно да разсъждава за преувеличения, вместо да заяви високо и с най-силни изрази своето негодувание — то затова той не е достоен

да бъде посланик на християнската кралица и да бъде представител в Цариград или другаде на благородния и великодушен [английски] народ.

Дизраели прочел в парламента телеграмата на Беринг за това, че по негово мнение в цяла България са изгорени 60 села и са убити 12000 души. Не зная в какъв смисъл Беринг указва на тия цифри и смята ли ги за окончателни и безусловни. Във всеки случай, той по това време, когато е изпращал телеграмата беше посетил само Пловдивския окръг и не би могъл да има подробни сведения за това, какво е станало по другата страна на Балкана, затова аз мисля, че неговите цифри се отнасят само до Пловдивския окръг, а пък Дизраели сам-си ги е отнесъл към цяла България. Може той да е направил това без всякакво намерение, но уверен съм, че това е негова работа. Скайлер, докато се намираше в Пловдивския окръг, смяташе, че само в тази местност има убити от 12 до 15 000 души и изгорени от 60 до 70 села. Сетне, той е събрал сведения и за окръзите на север от Балкана и там се намериха до 40 изгорени села, при което турците са извършвали същите ужаси, както и на юг, макар че досега още не е обнародван общият брой на жертвите. Затова аз смятам, че имам пълното право да направя предидущата забележка за неправилното, макар, повтарям, може би и незлонамерено заявление в парламента.

Но което е минало, то не се връща. Мъртъвците се въвн от всяка помощ; те вече не страдат и нямат нужда от нашето съжаление. Те са починали и са се избавили от турската жестокост и, може би, тях не можем да ги наречем злочести, защото те поне веднъж за винаги са се избавили от своята горка съдбина. Ние трябва сега да помислим за живите, тяхното положение е от най-плачевните. Нито животът, нито собствеността им са обезпечени в България. Турското население е въоръжено, а християнското е безпомощно и лишено от всички средства за самоотбрана. Нищо, буквално нищо, не може да удържи турците от произвола, разбира се, освен съвестта им, но доколко тях ги удържа съвестта им — жив пример виждаме в Батак. Турците ежедневно грабят безнаказано своите съседи християни. Българите са длъжни да работят даром на своите господари и даже на някои места те плащат за правото да си събират жътвата. От тях безнаказано вземат конете и добитъка им, ако се оплачат или най-малко се възпротивят, бият ги и всячески ги насилват, а жените и децата им позорно безчестят. В Крещина (?) ние видяхме значителен брой жители на съседното село Чанакци, които бяха дошли с цел да изпросят или заемат пари, за да си изкупят добитъка от турците. Злочестите никак не можаха да добият необходимата сума и, както се види, върнаха се у дома си без пукната пара. В друго село (не помня името му, но то е известно на Скайлер и на Беринг) българите събрали своята жетва само с условието да дадат половината и на своите турски съседи. Ето що става на десет мили от Филибе!

В Перушица, която се намира още по-близо, турците от съседното село Устина взели от злочестите християни добитъка, който им останал след разоряването и изгарянето на къщите им и са отказали да им го върнат. А след нашето заминаване те откарали добитъка в друг окръг и там го продали от страх да не би да се оплачем на мютесарифа. Когато Скайлер бил в Копривщица, турците от близките села откраднали шест коня, с които работели в полето. Ние казахме за това на местния мюдюрин, но той отговори, че не може нищо да направи, защото няма власт над турците от това село, където били откарани конете, и че ако би изпратил там заптии, то тях само ще ги бият и ще ги изгонят без нищо. В Панагюрище при нас дойде един българин с прясна рана от саблен удар по главата. Като узнал, къде се намира неговият добитък, той отишъл с писмено оплакване при мюдюрина, за да си го получи от турците, но резултатът от тая

експедиция бил най-плачевен. На пътя от Клисуре за Копривщица ние срещнахме трима турци, които караха 30 глави добитък; те предложиха на нашите слуги да им продадат тоя добитък на половин цена, което напълно доказваше тяхната кражба. В Панагюрище една жена ни разказа, че преди два дни тя работила в полето на съседа си, когато ги нападнали трима турци, завързали мъжа, а жената обезчестили един след други. Тия турци били от близкото село и самите жертви ги познавали добре.

Даже в Пловдив идваха при Скайлер двама българи и му показаха саблените рани, получени преди няколко дни; единият от тях имаше осем рани. В Сливен видяхме много подобни рани и в Търново заптиите даже биха момчето, което ни слугуваше, нещо което им беше, разбира се, известно. В същата нощ, когато бяхме в Ямбол, турците убиха един християнски момък, но при какви обстоятелства — нямахме време да изследваме. Жителите на Стрелча, едно от изгорените села, идваха при нас и ни уверяваха, че турците продължават ежедневно да безчестят християнските жени. Същите известия приехме и от селото Мечка. Близко до Татар-Пазаджик срещнахме 12 българи, вързани двама по двама и карани от няколко заптии; сетне Скайлер узнал, че някой-си Али-бей, който имал неясна тайна власт в Татар-Пазарджик, затворил по-богатите българи, като ги обвинявал, че принадлежат към въстаническия комитет и всячески ги мъчил, докато те не се откупили с от 15 до 50 лири стерлинги. С подобен печалбарски занаят се занимавали още двама други бея: единият от тях е известният Тосун-бей, който изгори Клисуре и който придружаваше Беринг по време на пътуването му.

Същото е ставало и в София, само че в по-голям размер. Там се пазарял каймаканинът и често изисквал по 500 английски лири откуп. Всичките жители в Ямбол се намират под властта на трима, четирима бейове, пред които даже каймаканинът не смееше да продума нито дума. Пред нас те издаваха заповеди, без да се посъветват с каймаканина, от когото направо зависеха тези мерки, а той стоеше пред тях с почиттелно мълчание. Не е чудно, че християните се намираха в такова подтиснато положение, щото малцина от тях смееха да дойдат при нас и то тайно, нощем.

Ако вие говорите на местните власти за тия незаконни действия на турците, то те или дръзко отричат истинността на тия факти, или, като наричат злочестите жертви лъжци, или направо признават своето безсилие за наказване и предотвратяване на турските беснотии.

Понякога ни питаха, защо християните се оплакват на нас, а не на местните власти? Отговорът е твърде прост. Те се оплакват и на турските чиновници, когато смеят, но повечето се боят от тях, защото знаят, че всичките им оплаквания са безполезни и опасни. Например: каква полза да се оплакваш на каймаканина от Галиб-бея в Ямбол? Той също така се бои от Галиб-бея, като и селяните. Притурете към всичко това, че българите се заплашват с ново клане и християните навред се боят от повторението на баташката трагедия. Този страх напълно се обосновава от поведението на турците. Но освен терора, поддържан с постоянни насилия, хиляди хора са лишени от всякакво средство за съществуване. Турските власти, без да гледат на всичките обещания да помогнат на злочестите, да върнат откарания добитък и да възстановят изгорените къщи, досега нищо не са направили. Вземете, например, Клисуре, изгорена от Тосун-бей. То е било цветущо селище с 700 къщи, от които не е останала нито една. Според думите на мюдюрината, само 50 семейства имали средства да си съзидат едно каквото и да е жилище; а що се отнася до другите, то той решително не знае, как те ще изкарат зимата. Жителите на това село се занимавали най-вече с приготвянето на розово масло и в него имало от 130 до 150 малки работилници с 500 казана за дестилация. Всеки от тия казани струва по 10 английски лири и следователно, общата им сума прави 5 000

лири. Всичко това, заедно с другото имущество на клисурците, е ограбено от съседите турци под предводителството на Тосун-бей. При това не само че е била взета всичката покъщнина и откаран добитъкът, но са взети и керемидите от покривите, а след изгарянето на къщите, турците събирали в развалините гвоздеите и другите железни останки. Ето до къде стига систематичното разбойничество на турците.

Без да гледаме на многобройните обещания, нито казаните, нито добитъкът не са върнати. Пловдивският мютесарифин обясни, че множество добитък има събран в Пловдив и че на жителите от околните села е било заповядано да дохождат, за да разпознаят добитъка си. Това разпореждане, разбира се, е твърде разумно и справедливо. Трябвало е само да дойдеш, макар понякога от 100 мили далеч, и да докажеш своето право на собственост, за да си вземеш добитъка. Скайлер и Беринг били във възторг от тази проста и напълно действена мярка. Доколкото знам, Беринг и досега е останал на това мнение, но Скайлер с отличителното си умение да разкрива тайните, се научил, че едновременно с това разпореждане е било заповядано да не пускат от селата без особени паспорти. И така, българите имали пълно право да дойдат в Пловдив и да си вземат стоката, но те били длъжни да упражнят това си право без да се отлъчат от селата си. Нищо по-добре от този пример не може да докаже, как турските власти удовлетворяват европейските искания за справедливост към християните. В Клисура никому не се позволявало да напусне развалините на дома си и да иде в съседните села на работа, да проси милостиня, или да посети приятелите си. Мюдюринът намираще това разпореждане да твърде нелепо и притеснително.

Мнозина от клисурците са се занимавали, освен с приготвянето на розовото масло, още и с дребна търговия, за което зиме са ходели до Цариград и даже в Мала Азия. Ако биха им позволили сега да напуснат пепелището си, те, благодарение на своя кредит и на рядката способност към търговията, биха могли скоро да поправят положението си и пак да си съзидат изгорените домове. Мюдюринът ни разказва, че той е писал два пъти, като е молел да позволят свободно излизане на желязците, но не е получил никакъв отговор. Така също без полза е молел да разрешат да върне на християните откарания от турците добитък. Когато Скайлер попита за това пловдивския мютесариф, той отговори по един най-безсрамен начин, че не е съществувала никаква забрана българите да не се отдалечават от селата си и че мюдюринът имал пълно право да взема назад откраднатия добитък, където той да и се намира. От Клисура така също, както и от Батак, турците са отвлекли множество деца и моми, които са и потурчили. Родителите им и досега, т.е. три месеца след открадването им, не могат да си ги вземат назад. В Татар-Пазарджик и в Пловдив ни разказаха и за други подобни случаи. Сега чак аз разбрах, какво се е разбирало под потурчването на младата мома от Солун, което стана причина за убийството на германския и на френския консули.

Когато излязохме от Клисура, след нас вървяха 200 или 300 нещастни, бледни, измъчени жени, повечето с деца на ръцете. Те тичаха след нас около една миля, като цепеха въздуха с викове и отчаяни вопли, задето си отиваме, без никак да подобрим тяхното печално положение. Такава също раздирателна сцена стана и в Панагюрище, където повече от 400 души ни изпровождаха с безнадежден вик, че след нашите заминаване с тях ще се отнасят още по-зле. В еднакво положение, като описаните от мене Батак, Панагюрище и Клисура, се намират повече от 100 български села. Бедността на жителите им е толкова голяма, щото е страшно за нея и да се помисли. Воплите и отчаяните викове на бедните жени, които не знаят с що да нахранят гладните си деца, като че още кънтят в ушите ми. Където и да съм, каквото и да правя, денем и нощем ме преследват техните измъчени, безнадеждни, бледни лица, като страшни призрци. Наистина, те скоро ще станат призрци, ако не им се даде помощ. Болестта, гладът и студът ще довършат страшното дело на ножа.

Да направим обобщение на всичко казано. В настоящето време в България цари пълна анархия. Турските власти не могат да изпълнят двете главни функции на правителството: те не са в състояние да осигурят правосъдие и да опазват реда. Те направо се отказват да пазят християнското население от насилията на мюсюлманите или открито си признават, че, че не могат да постигнат подобна цел, ако и да биха това желали. Според думите на каймакамите и мюдюрите турците навред се съпротивляват на техните заптии. Пловдивският мютесариф ни казваше, че той не може да умири турското население без един кавалерийски отряд, но аз се съмнявам дали той би употребил подобен отряд, ако даже и го имаше, за покровителството на християните. Изобщо, турските власти сами не искат да направят нищо, и ако е възможно, пречат и на другите. В Пловдив народът поиска да отвори подписка в полза на злочестите страдалци, но мютесарифът не им позволи, като казваше, че правителството им дава всякаква помощ, т.е. никаква. Не е възможно да се предвиди докъде може да достигне турското коварство. То е извън всяко понятие и съображение. Само турците могат да обяснят защо са забранили подписката в полза на гладните жени и деца.

Ако Европа не се намеси, нищо няма да се направи за злочестите българи. Ако християнските държави, които са поели върху себе си покровителството над славянските народи само за това, да ги предадат със свързани ръце и крака на варварите-турци, не вземат това дело в ръцете си, то бедните жени и деца трябва да умрат от глад, студ и болести. Когато Скайлер напуснал Париж преди три месеца, той бил яростен туркофил, но така дълбоко го поразило всичко, що е видял тука, навред разпространеното опустошение и бърже нарастващата сиромашия, щото се е решил да се опита да възбуди чуждестранната намеса и да се назначи комисия за покровителство над българския народ. Той иска да предложи на тая комисия следните необходими, според неговото мнение, мерки: първо, да обеси Ахмед-ага, изстребителят на Батак и другия Ахмед-ага, пак толкова престъпния герой на Перушица, Шевкет-паша, наградения за своите жестокости с почетно място при султанския дворец и Тосун-бей, за когото няколко пъти вече споменавам; второ, да се обезоръжи турското население и трето, на своя сметка турското правителство да възстанови изгорените села, като обезщети напълно пострадалите християни. Без всяко съмнение, ако тия мерки не се вземат веднага, над България виси второ, още по-страшно клане. Ако турската войска бъде разбита в Сърбия, може да се вярва, че турците ще въстанат навсякъде срещу християните, които са сега напълно обезоръжени. Аз чух от Гварчино и Беринг, че българите са длъжни да молят небето да прати победа на турската войска, защото, в противен случай, всичкото българско население ще бъде заличено от лицето на земята.

Подобно признание от страна на Гварчино е по-красноречиво от десетина книги за печалното положение в България. Ще сполучи ли Скайлер да проведе предлаганите от него мерки? Не мисля. Хората, които ръководят съдбините на Европа, са твърде сити, за да могат да проумеят плача на гладните жени и деца, твърде разкошно живеят, за да обърнат внимание върху злочестите младенци, които нямат друго убежище, освен голата земя и откритото небе. Техните богати къщи не са заплашени от никаква опасност; варварите няма да обезчестят жените им и децата им, младенците им не ще умират от глад.

Пловдив, 16 август 1876 г.

Пътят от Татар-Пазарджик до Панагюрище минава по една прекрасна, плодородна равнина, която показва навред дири от разорение и запустяване. По пътя може да се пътува с кола само лете, макар че земята не е мочурлива и в околностите има много камъни, щото няма основание тук да не се направи шосе, което да е отворено цяла година. Види се, че турците били дошли до това убеждение и преди няколко години захванали да правят шосето! Пътят бил обозначен и били направени всичките приготовления и даже платното било досущ готово, оставало само да се сложат дребните камъни, два или три моста били довършени и останалите започнати, но изведнъж работата била спряна и никога вече не се подновявала.

Аз сега споменах, че два или три моста са завършени, но те само придават по-голяма хубост на това живописно място, макар че са досущ безполезни, защото издигнатите места от двете страни не са доправени. Зидарят на тия мостове трябва да ги е оставил в сегашния им вид с ужасната цел да отчайва сърцата на талигаджиите и кираджиите, които, като потъват в кал на дъното на някоя долина, гледат със злоба над главите си въздушните арки, които съединяват само видимо, но не в действителност правите стръмнини. Ние попитахме нашия турчин талигаджия, защо пътят не е завършен. Той отговори, че Татар-Пазарджишкият каймакамин взел парите, предназначени за направата му. На следващия наш въпрос: какво е направил каймакаминът с тези пари, той даже не отговори, като смяташе подобен въпрос за твърде глупав от наша страна. Той отвори устата си и като мълчеше, с презрителна усмивка потегли пръста си по шията, като да показваше де са отишли парите и сетне удари конете, като мислеше, че по-нататъшен разговор с нас е досущ невъзможен.

Ние стигнахме в Панагюрище късно вечерта и с труд си намерихме жилище, защото всичките жители вече спяха. Най-сетне срещнахме един човек, който ни заведе в къщата, където преди нас вечерта бил спрял Беринг. Тук ни приеха твърде радостно, макар че стопаните можеха да ни предложат твърде малко удобства, защото турците съвсем ги ограбили и бяха взели всичко, без да изключим и готварските съдове.

Аз вече описах трагичните събития, станали в Панагюрище и сега ми остава само да добавя някои изпуснати подробности. От 2000 къщи има изгорени около 400, и от материална гледна точка, това населено място е пострадало по-малко от другите. Двете църкви, пазарът и двете мъжки училища са били изгорени, но женското училище е останало цяло; защото не се намерил никой да го покаже на подпалвачите. Но изгарянето на църквите, училищата и частните домове губят значението си и току-речи не заслужават да се споменуват, като погледне човек на страшните зверства, извършени от турците върху злочестите българи. Историята на въстанието, при всичкия си трагически характер, има някои смешни епизоди. Един евреин, парламаджия, разказа ни твърде хумористично своите похождения. Въстаниците, като го подозирали, че той може да издаде на турците разположението им, го затворили и за да бъдат съвсем уверени в мълчанието му, го покръстили. Според неговите думи, сложили му калпак и му турили име: Григорий. Види се, те не докарали работата до покръстване и твърде малко доверявали на искреното му отричане от юдейството, защото го държали затворен в един частен дом. Опасенията на българите насетне се оправдали и когато турците дошли в Панагюрище, освободили евреина и той показал на башибозуците най-богатите жители и най-добрите къщи, в които биха могли да намерят най-голяма плячка. Но без да гледа на своя затвор и насилствено променяне на вярата, той удостоверяваше, че българите се отнасяли с него добре и прекрасно го хранели. Той разказваше досущ безпристрастно за всичко, що е видял и чул, като се отнасяше равнодушно и цинично и към двете страни. Той ми заяви, че пак преминал в юдейската

вяра, но беше готов да се отрече от нея втори път, ако това би му докарало някоя лична полза. Липсата на каквито и да е убеждения у него поразяваше по най-неприятен начин и мисля, че ако този субект падне в ръцете на английското мисионерско общество, целящо да преобръща турските евреи в християни, то направил им би много главоболия.

Ужасите, извършени от турците в Панагюрище, съставляват такава пълна картина, щото в нея, струва ми се, не е имало недостатък от нито една черта, която би могла да усили направеното от нея отвращение. При Скайлер дойде една баба и като падне пред коленете му, викаше: „О! простете ми, благородний господине, недостойна съм да се явя пред вас; аз съм голяма грешница! Голяма грешница!“ Мъчно е да се каже колко пъти тя би повторила това възклицание, ако не я бяхме спрели и, като я повдигнахме от пода, не бяхме я накарали да разкаже историята си. Нейният разказ приличаше на най-безумната, от самия дявол измислена шега. Тя беше белокоша баба на 65 години, прегърбена, болна със сбръчкано, пожълтяло лице, с една дума, толкова вехто същество, което неволно предизвикваше чувство на уважение. И тая баба турците я обезчестили в една стая с младите моми. Никога не бихме повярвали в такъв невъзможен факт, ако не бяхме чули много подобни истории, които неволно те довеждат до мисълта, че дяволът е приел образ човешки, за да осмее, унизи и опозори бедното човечество. В лицето на тая баба варварите светотатствено обърнали на присмех всичко, което хората почитат за свято и почитено. След разказа си, злочестата жена продължаваше да повтаря: „Аз съм голяма грешница! Голяма грешница!“

Не трябва да забравяме, че този пример не е единствен и види се, нито една жена, колкото стара или млада да е тя, не е могла да избегне безчестието. Тия печални истории са и за това по-любопитни и трагични, че всичките жертви на турското насилие, както жените, така и момите, смятат себе си, както тази баба, за големи грешници. Целомъдрието на българките е всекиму познато и тях ги мъчи не само нанесеното безчестие, но още повече извършения от тях грях, който те не ще могат да измолят през всичкия си живот. Нито една от обезчестените моми не се счита за достойна да се омъжи, и мъжете напълно споделят това мнение и затова занапред те ще си избират жени от такива села, дето не са ходили башибозуците.

Панагюрският мюдюрин дойде при нас на другия ден след нашето идване. Той беше същият онзи варварин, който така ужасно беше постъпил с горката Райка; и наистина никога не бях виждал по-омразен и отвратителен дивак. Изглежда той е направил и на Скайлер същото впечатление, защото като му каза няколко думи, недотам любезни, той си влезе в стаята, като остави нас да приемем мюдюрина. Но Скайлер не можа така бързо да се отърве от него и визитата продължи благодарение на едно неочаквано обстоятелство. Скайлер имаше двама преводача: единият от тях беше едно младо българче от училището Роберт-колеж; то говореше твърде добре турски и се отличаваше със своите необикновено меки, учтиви маниери, затова Скайлер всякога прибегваше до неговата помощ, когато искаше да каже нещо любезно на турските власти. Напротив, другият преводач, грък, на име Антонио, беше един твърде груб човек и по турски се изразяваше твърде остро, така щото той беше проводник за всичко неприятно. Аз не можах да удържа усмивката си, когато видях, че от стаята на Скайлер излезе Антонио и със строг глас каза на мюдюрина, че консултът е твърде недоволен от лошото състояние на пътищата. Мюдюринът, смаян от такава неочаквана забележка, отговори с вълнение, че той е на това място от два или три месеца, и затова не може да отговаря за лошите пътища. Антонио занесе отговора на Скайлер и след минута се върна с нов въпрос. Консултът забелязал, че народът е в бедствено положение и желал би да знае, защо мюдюринът не е взел никакви мерки да облекчаване тежката участ на

населението. Мюдюринът отговори, че самите българи са докарали отгоре си тия бедствия и затова са длъжни търпеливо да ги теглят. Антонио пак отиде при Скайлер и, като се върна, съобщи на мюдюрин, че консултът мисли за твърде предосъдително нещастните жени и деца да навличат върху себе си подобно бедствие, но, че според неговото мнение, султанът, по своята неизказана милост, вероятно желае да облекчи съдбата на бедните хора и без друго ще обърне внимание върху лошите мюдюри, и както трябва ще ги накаже. Тоя разговор се продължаваше до половин час и Антонио обяви, че аудиенцията е приключена. Мюдюринът си отиде, силно поразен от този чудноват начин на любезна разговорка. Ние вече никога не го видяхме и не му върнахме визитата.

Разбира се, че този мюдюрин е един от най-лошите от всички, които бяхме видели. Той се напивал всяка нощ до безчувствие, заедно със своите заптии и всячески мъчел жителите на Панагюрище. Аз вече говорих за това, то той изпратил, през нощта, която прекараха Беринг и Скайлер в Панагюрище, да доведат две жени, чиито мъже били убити. Ето на какви хора е дадена в ръцете почти безграничната власт над един град с 1000 (?) жители, и които, както каза пловдивският губернатор, не би било възможно да се сменят с по-добри. Градецът Панагюрище, вероятно, е бил преди разорението му едно прелестно място. Той се намира в една хубава малка градинка, оградена от всички страни от планини, къщите са построени твърде добре и удобно, заобиколени са с градини, пълни с плодоносни дървета, които придават на целия градец прелестен, свеж вид, който би веселил окото на наблюдателя, ако той не виждаше на всяка крачка почернелите развалини, свидетелстващи за неотдавна извършените тук ужаси.

В Панагюрище взехме коне за по-нататъшното ни пътуване за Копривщица, която се намираще на няколко мили на север, още по-високо в планината и излязохме посред грамадно събрание от народ, като буквално си затуляхме ушите, за да чуваме техните раздирателни плачове. Отиването ни на коне до Копривщица ни се показва приятно развлечение след отворотелното, тежко и мъчително друсане в турската талига по турския път. Колкото по-нагоре се качвахме, толкова въздухът ставаше по-прохладен, а гъстите гори приличаха на зелен, сенчест павилион, под който ние полека вървахме, твърде доволни, че поне за време избягнахме ужасното зрелище на човешките страдания. От шубраците или от изправените канари извираха тук-таме малки горски изворчета, които весело искряха под зарите на слънцето; сегиз-тогиз спирахме на някоя зелена полянка и оставяхме конете да си хапнат сочна трева. Като се покачихме на върха на тази планина, която в същност служеше само за подножие на Балкана, обърнахме се назад и видяхме една великолепно, рядко срещана картина. Пред нас се беше разпротряла грамадната живописна долина на Марица с Татар-Пазарджик, Пловдив и Едрине, а далеч на юг в разстояние на много мили се издигаше Балканът, който отделя басейна на Марица от Егейското море (Родопите — бел. ред.).

Малко по-нататък спряхме се да закусим до извора, известен под името Хайдушки. Тука забелязах, че към нас се беше присъединил нов спътник, един млад човек със слабо конче. Като го разпитах, научих, че той отивал също така от Панагюрище в Копривщица и се присъединил към нас за по-голяма безопасност. Антонио поведе с него дълга, откровена разговорка, в която момъкът си призна, че отивал при своята възлюбена, която живяла в Копривщица и която не бил виждал повече от три месеца, т.е. от захващането на въстанието. Горкият беше много благодарен, дето му позволихме да ни придружи и доброволно да ни показва пътя, защото двамата заптии, които ни придружаваха, не познаваха много добре този път. Той ни разказа, че напролет хайдутите го уловили и му взели не само парите, но и дрехите. Под впечатлението на неговия разказ, ние сметнахме колко гърмежа бихме могли да направим, ако ни нападнаха разбойници; след като се убедихме, че общия им брой е равен на сто, ние

преспокойно изядохме закуската си, която се състоеше от студена кокошка и овче месо, напихме се с вода от извора и като запалихме цигарите, дигнахме на смях тия разбойници. Тук му е мястото да се каже, че те се твърде оплакват от съвременното положение на страната, което ги лишава от средства за съществуване. От захващането на войната търговците и пътниците престанаха да ходят по пътищата нагоре-надолу, така щото разбойниците, като загубиха сигурното парче хляб, достигнаха до ужасна сиромашия. Достойно е за отбелязване, че те всичките са турци; това не трябва да забравят нашите дипломати. Часа към 6 вечерта се изкачихме до гребена на планината, в подножието на която се простираше дълбока тясна долина, а в края и беше Копривщица. Спускането надолу беше дотолкова стръмно и пътят така лош, щото ние бяхме принудени да вървим пеша до един час, макар че на пръв поглед това село ни се виждаше така близо, щото отгоре в него би могло да се хвърли един камък. Вече се стъмняваше, когато се спряхме в един чист, обрасъл със зелена трева двор на българска къща, в която ни предложиха гостоприемно прибежище. След четвърт час ние седяхме на възглавниците на един широк диван, като пиехме кафе, пушихме цигари и разменявахме комплименти с местния мюдюрин, който тозчас дойде при нас.

Копривщица е едно от трите или четирите селища на юг от Балкана, в които се били опитали да въстанат. В същност, тя е била най-виновна, защото макар и тука да не са били правени укрепления, но младите хора, които взели оръжието, направили едничко, с нищо неоправдаемо престъпление по време на последното въстание. Говорим за убийството на четиридесетях турски цигани, които им паднали в ръце. Тия цигани се въоръжили тайно и ги подозирали в намерение да се присъединят към башибозуците и на основание на това подозрение, те били убити. Но нито тук, нито другаде въстаниците не са безчестили и убивали жените и децата. Тоя факт служи за най-добро доказателство, каква разлика има между българите и турците. Убийството на въоръжени хора, за които сте уверени, че са взели оръжието, за да ви убият, далече не е все същото с избиването на слабите беззащитни жени и невинни деца, които не могат да възбудят във вас нито най-малък страх. Първата постъпка може да се нарече погрешен или даже с нищо неоправдан акт на самозащита. А втората не е нищо друго освен зверство, най-ужасното, най-непростителното, за което не са способни даже тигрите и другите люти зверове. Благодарение на опитването на въстанието на пет места, именно: в Панагюрище, Копривщица, Клисурса, Стрелча и Карлово, седемдесет невинни села, които не са взимали никакво участие във въстанието, били разорени и изгорени, а повечето им жителите избити. Но да видим в какво се е състояло това въстание, в неговия извор, да видим каква сила е проявило то в тая местност, дето то се е организирано и изникнало; тогава лесно ще можем да си съставим вярно понятие за действителното значение на това въстание и за тия мерки, които били взети за потъпкването му.

Тук, в Копривщица, съпротивлението на въстаниците е било още по-слабо, отколкото в Панагюрище. По-зрялата част от населението досущ не участвувала и даже не подклаждала въстанието. Само младежите се вдигнали и то против съвета на по-старите, които не се надявали на успех. Като се известили за приближаването на Хафуз-паша към Панагюрище, повечето от въстаниците отишли на разузнаване, а останалите жители уловили намиращите се в селото въстаници и като ги затворили в конака, пратили да кажат на Хафуз-паша за своя подвиг. Разбира се, те са направили това от страх от отмъщението на турците и с надеждата да заслужат разположението им, но аз не вярвам, че те биха предали затворниците си на вярна смърт в ръцете на турците, а биха ги пуснали за избягат преди пристигането на последните. Във всеки случай този факт доказва, че повечето жители не са взимали участие във въстанието. За това, че

въстаниците, като се върнали, и да освободили другарите си; но при появата на турците не им било оказано никакво съпротивление. Изобщо, при усмиряването на въстаниците на юг от Балкана не е бил убит нито един турчин. Този факт доказва всичката лъжливост на уверенията, че въстанието е било твърде опасно и е принудило турците, които нямали възможност скоро да повикат редовни войски, да се обърнат към помощ към местното турско население. Този факт разбива всичките доводи на защитниците на турското правителство и изважда налице какво незначително и детско опитване за въстание е било жестоко, безмилостно, нелепо и безсмислено залято с кръвта на невинните безпомощни жени и деца.

Историята на безредиците в Копривщица се е заключавала, както се види, в следното; в определения ден на въстанието се събрали до 200 въстаници и тръгнали към къщата на мюдюрина. Като я заобиколили, те поискали мюдюрина да се предаде. В това време в конака, освен мюдюрина имало още 5-6 заптии и един офицер; всичките били добре въоръжени и, като направили барикади до вратите и прозорците, едно цяло денонощие се защищавали. Но, види се, във всичкото това време нито от едната, нито от другата страна не е имало някой убит. Най-сетне, обсадените, като видели, че най-подир ще ги надвият, решили се да излязат и да си направят път между редиците на неприятелите. Този смел опит те могли да направят, защото въстаниците не го очаквали, но в станалата битка мюдюринът и един от заптиите се отървали. Тия турци са били едничките жертви на въстанието, освен циганите, които са били избити насетне. Въстаниците завладели градеца и няколко дни в него господарували.

Но види се, че това господаруване се е ограничавало само в това, че те ходели по улиците, пели песни и високо крещели, че вече са свободни. При това те не докачили нито един турчин от близките села и напълно били благодарни от тава, което направили, като не са разбирали отговорността, под която те са можали да бъдат подхвърлени. Те досущ не подозирали, че в Пловдив се намирала 5 000 турска войска, която след няколко дни е могла да ги нападне, и продължавали да се радват на свободата си. Само в един случай те се показали на висотата на положението си. Християните от Стрелча, като видели, че въстанието било така леко и приятно, решили да последват примера на своите събратя, но тъй като в селото половината били турци, изпратили за помощ в Копривщица и Панагюрище. Неколцина от панагюрските въстаници отишли след поканата им и в станалата битка между тях и турците Стрелча била изгорена. Християните приписват това на турците, а турците — на християните, вероятно, виновни са и едните, и другите, т.е. турците са изгорили християнските къщи, а християните — турските. Това е единственият случай, при който турците са пострадали от християните, но понеже в Стрелча населението е смесено, то подобен резултат от въстанието е бил неизбежен. Но и тука турците не се оплакват, че въстаниците им са убили или обезчестили поне една жена или дете. Всичките жени и деца на турците и християните побягнали в полето и стояли там до свършването на битката. Но турците, най-сетне, победили и страшно отмъстили на своите християнски съседи, на техните жени и деца. Аз няма твърде да наблягам на този факт. В този случай поне турците са имали повод за жестокости и действително, можали са да побеснеят, като са видели къщите си изгорени. Разбира се, тяхното отмъщение е било ужасно, но все пак това е било отмъщение, и в сравнение с нищо не предизвиканите, хладнокръвните, непростителните зверства в Батак и Панагюрище, действията на турците в Стрелча представляват маловажно престъпление. Но трябва да обърнем внимание и на това, че пострадалите турци са били обезщетени от правителството; къщите им били построени наново за правителствена сметка, добитъка им никой не е откарвал и всичко има убити 6 души, защото в тая страна малко кръв се пролива в

открит бой, а голямо клане става само тогава, когато християните си дадат оръжието. Освен това турците взели от съседите си християни не само добитъка им, но и домашните птици. По този начин в материално отношение те сега са по-добре, отколкото по-рано. В същност те са преобърнали християните на свои роби и ги карат да им работят даром или забраняват да събират жетвата си, ако не искат да дават половината на турците. Ето как стоят работите в Стрелча и, разбира се, няма никакво основание да се съжاليا за турците. Но да се върнем към историята на въстанието в Копривщица. Младежите скоро се убедили, че за успеха на въстанието не стига ходенето по улиците с пеенето на български песни. Хафуз-паша превзел Панагюрище без да изгуби нито един човек и тръгнал към Копривщица. Въстаниците незабавно побягнали в горите, като оставили селото на волята на съдбата. Хафуз-паша се приближавал от едната страна, а башибозуците от другата, копривщенците, които не взели никакво участие във въстанието, изпратили двама свещеници да изразят покорността си, единия при башибозуците, другия при Хафуз. Първият бил незабавно убит, а Хафуз, както се види, като си наситил жадността за кръв и се навоювал колкото искал в Панагюрище, съгласил се да захване преговорите. Той заповядал на всичките мъже да дойдат при него в лагера за обсъждане въпроса за предаването и ги задържал там два дни, а между това войниците и башибозуците влезли в града. Но те не направили такива зверства, както в Панагюрище, не горили къщите, не убивали децата и жените. Вероятно Хафуз-паша забранил подобни беснувания и неговите заповеди били също така изпълнени, както и в Панагюрище. Може би и неговите подчинени са се наситили от извършените вече зверства и не са искали да ги продължават, но затова те ограбили всички къщи и обезчестили почти всичките жени и моми в града. В Копривщица имало много състоятелни и даже богати хора. Всички те се отличавали с едно по-голямо или по-малко образование; къщите им, добре изградени, не само отговаряха на изискванията на комфорта, но биха могли да се смятат в тази страна за разкошни. Жените са повечето твърде хубави, обличат се прекрасно, гиздаво и даже с някое изящество. Изобщо всички се отличавали с известно образование и култура. И тия нежни, грациозни, впечатлителни и скромни създания паднали в ръцете на дивите варвари, още обагрени от кръвта на невинните панагюрски деца. Злочестите били съблечени голи и всичките наедно, без да гледат на възраст, били подхвърлени на всевъзможни позорни безчестия, които може да изнамери разтляното въображение на един дивак. Не, простият дивак почита пределите, показани нему от природата, и не се е научил да ги прескача. А турците, напротив съединяват всичкото изтънчено разтление на образованите, развратни хора с безграничното сластолюбие на дивака.

Честните, добродетелни жени и невинни моми били предадени в ръцете на тия люти зверове цели два дни и отвратителните им постъпки са положили на злочестите жени вечна дамба на безчестието. Много от бедните жертви дохождаха при Скайлер и му разказваха своята горест. Те обикновено захващаха твърде спокойно, очевидно, като са се приготвяли отрано да говорят хладнокръвно, защото те мислеха за твърде важно лице секретаря на чуждестранното посолство. Но един поглед стигаше, за да се убедиш, че това хладнокръвие е изкуствено. Бледното лице, нервното потреперване, разтрепераният глас и сълзи, които са дошли до гърлото, ясно показваха вътрешното вълнение. А когато разказът им отиваше твърде надалеч, те изведнъж се спираха и като си затуляха лицето с ръце, посред голям плач обявяваха, че не могат да продължат по-нататък. Но преди да млъкнат, беше вече доста това, що изказваха. Те мъжествено признаваха позора си, но не им достигаше сила, за да открият още по-лошото.

Излиза, че жените са били от турците не само безчестени, но са били подхвърляни на такива ужасяващи унижения, щото те сами гледат на себе си с ужас и отвращение. Много от тях плачеха не само за себе си, но и за своите злочести дъщери на

шестнадесет години, дванадесет или по-малко. Неволно идеше въпросът, защо тия жени идат да изповядат своя позор? Може би, несправедливостта на тяхната съдба е била твърде тежка, ужасите, претърпени от тях, твърде страшни, за да не могат да се удържат да не ги разкажат с надежда за късно, но все пак утешително възмездие. Досущ излишно е да разказваме всичките изслушани от нас възмутителни истории. Не искам да ме обвиняват в непотребно повтаряне на отвратителни подробности; но някои от тия разкази без малко щяха да ме накарат да полудея. Не беше възможно да ги слушаш без най-пламенна злоба, толкова повече гореща, защото беше свършено безпомощна. За тия злочести жени няма никакво правосъдие; никой няма да отмъсти за бедните моми. Те трябва да си останат цял живот с турското позорно петно върху тях. А злодейците, които са вършили тия ужаси, ще живеят преспокойно, ще умрат като светци в очите на мюсюлманите, без да съзнават своята престъпност. Освен жените, които дохождаха при Скайлер една по една, дойде при него и една делегация, състояща се от няколко представителки на женското копривщенско население. Те наглед не се решаваха да говорят една пред друга за своето безчестие, а като си отиваха, дадоха на Скайлер писмо, от тях подписано, в което бяха изложени накратко, но всичките обстоятелства на печалната трагедия. Ако Скайлер има право да публикува този любопитен документ, то разбира се, че той ще влезе в състава на донесението му до американското правителство, но чини ми се, че българките го молиха да не обнародва писмото им. Докато войниците и башибозуците се предавали на подобни беснувания, Хафуз-паша се пазарял с бащите, мъжете и братята на злочестите жертви за откупа на градеца. След дълги преговори, най-сетне сумата била определена и внесена, макар и с голямо усилие. Тогава българите били освободени и можали да се върнат в своите опустошени и опозорени огнища. Скайлер, вярвам, е събрал всичките данни за този забележителен пазарлък, но тук народът твърде много се бои от Хафуза, който жестоко ще им отмъсти, ако научи, че от него са се оплакали на европейския консул. Работата е в това, че Хафуз-паша взел тия пази за своя полза, а не ги дал на турското правителство, което се намира постоянно в нужда и може да поиска да внесе получената сума в хазната. Тук на всичко има убити 200 или 300 души, в това число има твърде малко жени и деца. По-голямата част от жертвите състояла от тия българи, които били побягнали от градеца и уловени в полето от башибозуците, които незабавно ги убили.

Пловдив, 20 август

Ние излязохме от Копривщица сутрин рано и конете ни захванаха да се качват по един стръмен планински баир, който отделяше тая малка долина от съседните, дето се намираще Клисуре. След един час и половина изкачихме се на върха, откъдето тръгваше една живописна, стръмна пътека, която слизаше надолу в дълбока долина. Изобщо пътуването ни беше твърде приятно, ако и да трябваше половината път да вървим пеша по причина на непроходимата за конете стръмнина. Колкото повече се спущахме, толкова по-широк ставаше проходът, приличен на рога на изобилието; една малка река, която бързо течеше по своето каменно легло, сега, като жабурише лениво, извиваше се между малките ливади, покрити с висока, разкошна трева, която още чакаше косачите, и като преминаваше през тлъстите пасбища, в които не се виждаха стадата, губеше се в трендафиловите градини, които се намират около Клисуре. Сега ние се намирахме в центъра на трендафиловия окръг, известен с приготвянето на трендафиловото масло, толкова обичано от турските жени. Клисуре се смята за един от

главните градове, които се занимават с тая промишленост. Времето за бране на трендафилите беше преминало и земята беше покрита с изсъхнали пожълтели листенца, защото реколтата на трендафилите също така гниеше в Клисуре, както на пшеницата в другите места. Като минахме стръмния път и малката долина, видяхме пред себе си на вълнистия хълм развалините на градеца, а зад тях значително количество чадъри, които се белееха под златистите зари на слънцето. Разположението на Клисуре е твърде живописно и, вероятно, до разорението си тя е била прелестен градец. Тук има изобилна вода, която е била нужна в голямо количество за приготвяне на трендафиловото масло. В двора почти на всеки дом има чешма, водата на която е доведена от съседните горски извори, а сега тя безцелно тече, като си пробива път между развалините на къщите и на стените. В Клисуре е имало 700 къщи, от които не е останала нито една. Изново е направена само една, твърде малка и ние тръгнахме право към нея, придружени от жителите, които ни бяха наобиколили. В тая къща имаше една голяма стая с голяма соба и широки миндери, още непокрита с черги и възглавници. Над вратата на тая импровизирана къща, в която царствуваше силна миризма на гнило, имаше следующия надпис на български език: „Днес тая къща е моя, утре на друго някого, а всъщност не е на никого“. Като влязохме в стаята, ние се обтегнахме на миндерите и взехме да чакаме мюдюрина, който скоро дойде и тогава ние чухме от него оживен разказ за настоящето положение на градеца и станалите там безредици. Тук, в противоположност на всички посетени от нас градчета, местните жители наглед не се бояха от турските власти. В присъствието на мюдюрина, кетипина (писар, секретар – б. р.), онбашията и заптиите, те високо и без всякакво стеснение изказваха жалбите си. Тая чудновата свобода на словото в Турция се обясняваше отчасти с това, че мюдюринът беше добър и нестрог човек, а отчасти с по-високото развитие на самите местни жители, които, както вече говорихме, освен с приготвянето на трендафиловото масло, занимавали се и с търговия, за което са посещавали Цариград и градовете на Мала Азия. По тоя начин, запознаването със света им е дало някоя смелост и ги е научило на простата истина, че мюдюринът, всъщност, не е твърде важно лице. Те даже обвиняваха заптиите пред очите им, че биели и грабели народа. Това обвинение, видеше се, че не оскърбяваше твърде заптиите и мюдюрина, който ако и да не приемаше пълната му справедливост, но припознаваше, че заптиите като не получавали заплата, намирали се в същото лошо положение, както и българите. Те били принудени да се хранят с реквизиция и, разбира се, подобен способ на прехрана докарвал до скарване и даже до бой с местните хора. Аз мисля, че даже самият мюдюрин надали беше съвсем уверен, че има обезпечен къс хляб. Всичките те: мюдюринът, кетипинът, онбашията, заптиите и българите живееха съвършено еднакво и се бореха за съществуването си, при което по-силният взимаше от по-слабия всичко, що му се е падало на дела във вид на някое нещо за прехрана. Клисурският мюдюрин принадлежеше към тия двама, трима видени от мене мюдюри, които действително се грижеха за положението на своите подчинени и желяеха да им помогнат, но се срещаха с пълната невъзможност да направят каквото и да е нещо. Към показаните от мен в предишните ми писма сведения за злочестото положение на Клисуре, ще притурия само това, което мюдюринът ми разказа за един факт, за който, вероятно, Скайлер няма да спомене в своя отчет, от страх да не наруши дипломатическия етикет. Мен не ме удържат подобни съображения, толкова повече, че Скайлер винаги правеше публично изследванията си, и затова, ако и да желяеше, не би могъл да ми попречи да чуя разказа на мюдюрина. Според думите му, Беринг, като посетил Клисуре, разгледал заедно с Тосун-бея и преводача си Гварчино укрепленията, направени от въстаниците. Тия укрепления били толкова незначителни, щото първият дъжд почти унищожил дирите им; но Гварчино и Тосун-бей казали на мюдюрина, че понеже след тях ще дойде друга

комисия, за която ще бъде твърде любопитно да погледне на укрепленията, то най-добре ще е да се заповяда да ги възобновят. Това поръчване му се видяло твърде чудновато, но като мислел, че такова е било желанието на Беринг, той ги послушал. И така, бедните, гладни хора, които едвам стояли на краката си, длъжни били да си губят последните сили за подобна безполезна и нелепа работа. Скайлер беше така ядосан от това, щото се отказа да гледа приготвените за него фортификационни работи. Справедливо ли е това сведение? То ни беше разказано от турския мюдюрин, който гледаше на нас като на приятели; той нямаше никакъв повод да лъже и думите му потвърдиха местните жители, разгневени от такава гнусна мярка. Разбира се, Гварчино ще каже, че Скайлер е бил излъган от българина преводач, но това нищо не доказва, защото Скайлер, както вече казах, имаше друг преводач, грък, от американското посолство, който бездруго би показал на неточността или лъжливото показание на другаря си. Освен това самият Скайлер достатъчно разбира по български, за да може да поправи грубата грешка на преводача. Напълно съм убеден, че Беринг нищо не е знаел за подобно разпореждане, направено от негово име; той е честен и благороден човек, но не е възможно и на най-безстрастния изследовател да изпита истината в обществото на такива хора, каквито са Гварчино и Тосун-бей. Разбира се, той не би трябвало да взима със себе си Тосун-бея в Клисуре, която тоя същият турчин предал на огън и меч, но щом веднъж е направил подобна грешка, той вече не е могъл да се надява на достоверността на подобни сведения.

Историята на въстанието в Клисуре представлява почти повторение на това, което е станало в Копривщица. Народът се е вдигнал и е нападнал кетипина, онбашията и 8 или 10 заптии, които се намирили в това село. Кетипинът, двама заптии и един циганин били убити, а онбашията и останалите заптии побягнали. Това са едничките загуби, които тука турците претърпели, но не трябва да забравяме, че убитите са загинали въоръжени, в отворен бой, което не може да се нарече зверство. Аз особено наблягам на този факт и моля читателя никога да не го изпуска от вид. Приятелите на Портата постоянно утвърждават, че турците, които са убивали децата и жените, които са изгорили цели села и са правели най-безчовечни ужаси, само са отмъщавали за това, дето българите в честен бой са убили няколко турци. Турските приятели целенасочено смесват два противоположни факта и аз съжалявам, че към такъв възглед се придържат хора, от които можеше да се очаква по-строга логика. Обстоятелствата, които са следвали след въстанието, са били същите, както в Панагюрище и Копривщица: въстаниците така също ходели по улиците, като пеели народни песни и като се радвали на своята нечакана свобода, не мислели, че техният честит сън така скоро ще се прекъсне при светлината на горящите къщи и блескавината на ножовете. Тука, както и другаде, не било оказано нито най-малко съпротивление. При появяването на турците, въстаниците се разбягали, разделили се на малки групи и сетне уловени в плен, били избити един по един. Доколкото ми е познато по всичките тия места нито един турчин не е бил убит при усмиряването на въстанието. Всичката загуба от страна на турците се отнася към началото на въстанието, за това лесно е да се проумее неговата сила и значение. Въстание, усмирено без загубата нито на един войник, не е могло да има оня опасен характер, който иска да му припише сър Хенри Елиот, за да оправдае нечуваното избиване на българите и разорението на стотина села. Тук най-вече се е отличил Тосун-бей, който се е обогатил за сметка на злочестите жертви. Той бил дошъл начело на башибозуците, влязъл в Клисуре, ограбил майсторски къщите и убил 200 жени, откарал още толкова в плен, като се предавал на най-ужасни беснувания, убил повече от 600 мъже, и най-сетне, изгорил всичките къщи наедно със старците и болните, които били в тях. Грабежът бил най-систематичен и ние вече видяхме, че

турците са вземали всичко, което е било възможно да се вземе. Разбира се, те не са пазили и църквите, и ми разказваха, че юздата на коня на Тосун-бея, когато придружавал Беринг, била украсена с църковни принадлежности.

В Клисуре имало две мъжки училища и едно женско. Всичките били изгорени, а от учителите двама убити, третият побягнал, а четвъртият е заточен. Учителки имало само две и благодарение на временното им отсъствие, те останали невредими. Що се отнася до извършените от турците ужаси, те са били такива, както и в Батак, но не толкова многобройни. Аз охотно признавам това, защото никак не желая да клеветя даже и турците. Но загиналите заслужават по-малко съжаление от останалите живи. Последните, които били навикнали към сравнителни удобства на живота, сега са доведени до положението на дивите зверове. Те нямат нито покрив, нито постелка, нито дреха, нито храна. Много злочести жени, измъчени и болни, са длъжни да се грижат за прехраната на три или четири деца. Те отиват в полето, събират няколко шепи житени зърна, трият ги с ръце, мелят между камъните и пекаат от това импровизирано хляб за децата си; всички те спят върху слама под развалините на своите някога удобни къщи. А много деца, без да гледат на цялото си отслабване и болестност, въргалат се по калната и мокра земя. Никой, който е видял лично последствията от изгарянето на селото, не може да си представи, колко е страшно това бедствие. Най-безжалостният грабеж не може да се сравни с него. В първия случай у разорения народ все пак се запазва покривът и домашното огнище, ако и опустошени; във всяка къща все ще остане нещо от покъщнината и нещата за прехрана, защото всичкото не си струва и не е възможно да се отнесе. И така, нещастните могат някак да задоволят първите потребности на живота; но ако след грабежа следва пожар, ако се предават на огъня презрените, строшените и нищо не струващите за грабителите, но скъпи за жертвите предмети; народът, действително, достига до положението на дивите зверове.

Турските власти са изпратили тука няколко чадъра за запазването на злочестите старци и болните от пека, но не и от дъжда. Но и тия оскъдни убежища бяха малко. Сегиз-тогиз мюдюринът получавал малък запас от неща за прехрана и го раздавал на местните жители, които нямат никаква възможност да се спасят от гладна смърт. Но този извор беше и недостатъчен, и несигурен; той можеше да пресъхне всяка минута. Аз вече описах излизането ни от Клисуре: стотина жени и деца ни обиколиха, като не ни позволяваха да се поместим. Злочестите създания, като ни показваха дрипите си, с отчаяние ни говореха: „Ние бяхме богати, имахме къщи, покъщнина, добитък, а ето сега всичко, що е останало у нас!“ И те ни показваха своите голи изсъхнали ръце и посинелите си прилепнали гърди, в които напразно търсеха едвам дишащите младенци поне капка мляко. „Ние умираме от глад, децата ни умират от глад“ — викаха те. „Какво да правим? Нима вие нищо не можете да направите за нас?“ Ние не можехме нищо да направим за тях, освен да проливаме безполезни сълзи. А турците от съседните села, които бяха откарали от тези нещастници конете, кравите, овцете и бяха ограбили всичкото им имущество от дрехите до керемидите, дръзко дохождаха върху откраднатите коне, за да погледнат с презрителна усмивка на гладните и измръзналите, по тяхната милост, създания. Ние с отвращение видяхме няколко подобни, тлъсто охранени турци, които хладнокръвно и безсрамно гледаха на всяка страна. Турците не познават не само чувството на съжалението, но и на патриотизма. Те не смятат славяните за свои съседи и съотечественици. Те са твърде невежествени и тъпи, за да могат да разберат простата истина, че като правят вреда на славяните, те вредят на себе си, погубват отечеството си. За тях съществува само ислямът.

Букурещ, 28 август

Преди да замине от Пловдив, Скайлер се научи, че Селим-ефенди, председателят на съда за българските въстаници, използвал мъки, за да извлече свидетелски показания против тия въстаници, които той искал непременно да обвини. Към тях спадали свещениците, учителите и някои от по-богатите и знатни пловдивски граждани. Мъката се състояла в това: злочестите жертви ги окачвали така, че само с големите пръсти на краката си са допирали до земята, между пръстите на краката пъхали запалени, намокрени с газ хартии и ги биели безжалостно, докато тялото им ставало на една голяма рана или къс пихтия. Английският консул Рид в Русчук свидетелствува за още по-ужасни мъки, към които турските власти прибегвали по-често, отколкото в Пловдив. Не по-малко отвратително беше да слушам с какво презрително хладнокръвие говореха Селим-ефенди и Киани-паша за мързела и коварството на българите, които се изобличавали и предавали един-друго. Даже турците повтаряха тия възгласи, като обвиняваха въстаниците в доноси против другарите си. Но много от злочестите, на които показанията били насилствено изтръгнати с мъки, на съда се отказвали от тях и рискували отново най-зле да ги накажат, заявяваха цялата истина за това, как се е водило следствието. Като събра достатъчно верни сведения и факти против съдопроизводството на Селим ефенди, Скайлер открито телеграфира за това по френски и на Мейнард, американския посланик в Цариград. На другия ден всичките във пловдивския конак се изпоплашиха. Не вярвам местните власти да са прочели телеграмата на Скайлер, а Мейнард не би сварил да направи каквато и да е постъпка пред Портата, но за вярване е, че копие от телеграмата е било незабавно предадено от телеграфното ведомство на великия везир. Така или инак, но пловдивските власти получили по този повод нареждане от Цариград; ето защо и стана паниката.

След два дни, когато ние вече заминавахме от града, пристигна известие, че съдилището на Селим-ефенди е затворено, че Селим е повикан в Цариград, че вече няма да се наказват и че скоро ще се обнародва обща амнистия. Не съм още проверил дали са взети тия мерки по причина на Скайлеровата телеграма, тайно взета от Портата, или по причина на официалното застъпничество на Мейнард. В тоя или в другия случай е очевидно, че американската дипломация действа практически в полза на българите, което не може да се каже за дипломацията на другите държави. Аз виждам, че Беринг в предварителното си съобщение говори съчувствено за съдилището на Селим-ефенди и твърди, че в него делата се водели публично и открито така, щото всеки, който иска, можел да присъствува. Чудя се как Беринг, който трябва да има понятие за формите на английското съдопроизводство, е могъл поне за една минута да бъде излъган от тази подигравка над публичния съд. Сега той трябва вече да се е свързел и вероятно няма да повтори своето заявление в подробния си отчет. Съдилището, което председателствуваше Селим-ефенди, се състоеше от две отделения, съвършено самостоятелни. В едното делата се слушаха открито и публично, както казва Беринг. Тук се спазваха външните правила на откритото съдопроизводство, четяха се пред всички свидетелските показания, обвиняемият се питаше и се обявяваше присъдата. Но свидетелите не се туряха очи срещу очи и не им се правеше кръстосан разпит; изобщо рядко се виждаха свидетели в това отделение на съда. И така, обвиняемите можеха само да заявяват за своята невинност, но не беше възможно да се проверят обстоятелствата по делото, за да се оцени правилността на свидетелските показания и да отдели това, което свидетели са лично видели, от това, което са чули и предполагали. Очевидно е, че като не е слушал свидетелските показания и без да ги препита, обвиняемият е могъл само голословно да заявява, че те са напълно справедливи, или съвършено лъжливи. Подир това се постановявала присъдата, без

нужната проверка на фактите, представени от обвинението и при отричането от страна на подсъдимия. Изобщо, ако този трибунал е бил действително създаден за издирване на истината, той щеше да представлява презряна карикатура на съдилището. Но не е била такава целта му. Никой не си е и въобразявал, че той е длъжен да разреши въпроса за виновността на обвиняемите. Тая задача се възлагала на другото отделение на съда, където съдбата на обвиняемите се решавала съвършено по друг начин. Там също така председателствувал Селим-ефенди, но заседанията бяха тайни и никой, нито Беринг, нито Скайлер, не е повикан да присъства. Тоя таен трибунал изслушвал свидетелите, прекроявал показанията им според произвола си с цел да обвини свещениците, учителите и знатните граждани и заповядвал да мълчат яко главните свидетели, след което те, едвам дишачи, готови са били да кажат всичко, което поискаш. Тук се решавала съдбата на обвинените, а не в това карикатурно съдилище, което Беринг е нарекъл безпристрастно и публично. Ние присъствувахме в две или три заседания и да си кажа право, всичко, което видях, твърде ме забавляваше. Селим-ефенди ни приемаше твърде радостно и любезно. Туряха ни да седнем между членовете на съдилището, отляво и отдясно на председателя, а на Скайлер позволяваха даже да взема участие в делата и да задава въпроси на подсъдимите. Черпеха ни с кафе и цигари, така щото, като пушехме и пиехме великолепната течност в хубавите порцеланови прозрачни като стъкло, чашки, преспокойно слушахме четенето на дългите свидетелски показания на турски език, като разменяхме сегиз-тогиз комплименти със Селима. Съдът се състоеше от десет или дванадесет членове турци и християни, които седяха на миндерите. Макар че болшинството от съдиите бяха турци, но това обстоятелство нямаше важно значение, защото това съдилище нямаше никаква власт, като изключим Селим-ефенди, който сам-си всичко правеше. Подсъдимите имаха адвокат, който казваше няколко думи в тяхна защита, като утвърждаваше, че те са така глупави и невежествени, щото били постъпили безсъзнателно и заради това, според неговото мнение, най-добре е да ги освободят. Защитата, както ни разказаха, никога не е излизала вън от тия граници и адвокатинът не се опитвал нито веднъж да отблъсне привежданите обвинения. Той признавал виновността на обвинените и само молел съда за милост. Той беше българин и, както сетне се научихме, бил един от тия българи, които предали въстаниците на турското правителство. Затова той би могъл да защитава прекрасно подсъдимите, ако не се боеше да загуби главата си и ако самите негови клиенти да не гледаха на него с по-голямо отвращение, нежели на самите турци.

В стаята се намираха три или четири писари, които бърже пишеха, но не на маси, а на ръката си, така щото беше тежко да ги гледаш. Всеки, който пише турски, никак не се грижи за реда и симетрията на написаното. Захващат обикновено да пишат от средата на страницата или дето се случи и сетне продължават да пишат думите по всевъзможни направления, без да спазват успоредността на редовете. Затова при четенето на турски ръкопис е най-трудно да намериш началото, останалото вече не представлява никаква трудност. Но нито един турчин, колкото той и да е добре запознат с тайните на турската калиграфия, никога не може да чете бърже турската ръкопис, а полека я разчита. Чиновниците, за които току-що споменах, виждаше се, така също малко се грижеха за съхранението на документите, както и за писането им. На масата лежеше един куп листа непрегледни и неномеровани, така щото, когато беше нужно да се намери някой документ, чиновниците претършуваха всичките листа.

Според както се научихме, излиза, че в Пловдив, значителен град с 50 000 жители, архивите се водят по същия ред. Листата и документите се насукват на масурчета, свързват ги с червени гайтани и ги слагат в големи сини торби, които окачат по стените. Чиновникът, на когото му трябва някакъв лист, отива в архива, сваля някоя торба и изважда всичките свитъци, сетне ги преглежда наред, туря ги назад в торбата и

я окачва на стената. Така той претърсва торба след торба, докато не намери случайно листа, който може да бъде първия и последният. Ако чиновникът е честит наведнъж да намери нужния свитък, за него този ден е празник. Препоръчвам този почтен и удобен порядък на всичките служители в английските министерства. Но да се върнем към съдилището на Селим-ефенди; цялото производство в него се ограничаваше с прочитането на подсъдимия на обвинителния акт и на свидетелските показания, които го обвиняваха. Всичко това се излагаше във формата на дълги въпроси, които обхващаха две или три страници и заключаваха в себе си много различни факти, от които едни може да са били справедливи, а другите — лъжливи. Четенето ставаше твърде бърже по турски, а на български не се превеждаше и половината. На подсъдимия оставаше да каже само „да“ или „не“, защото не го оставяха подробно да отговори, а при това нему са внушили, че по-добре е да каже „да“. Сетне му задаваха няколко въпроса, адвокатинът изнасяше кратката си защита, подсъдимия го извеждаха и съдилището обявяваше своята присъда. Пред нас съдиха по тоя начин един свещеник, който беше така слаб, измъчен и болен, щото едвам се държеше на краката си. Той, види се, нищо не чуваше и не разбираше от това, което ставаше наоколо му; за него, виждаше се, че беше все едно как ще свърши съдът и той желаше само по-скорошното му свършване.

Като се възползува от любезното поканване на Селим-ефенди, Скайлер отправи няколко трънливи за обвинението въпроси и тозчас се показа до доколко е то било слабо построено. В едно от писаните свидетелски показания се казваше, че подсъдимият е писал писмо, в което възбуждал народа да се вдигне. Това писмо не беше представено, а подсъдимият заяви, че той никога не е писал подобно писмо. В системата на турското съдопроизводство никаква проверка на тоя факт не е била мислима и съдът, без всякакво по-нататъшно изследване, би постановил присъдата. Но Скайлер попита, не може ли да повика свидетеля, на което Селим-ефенди тозчас се съгласи. Свидетелят потвърди показанието си и заяви, че той отлично знае почерка на подсъдимия. Като го попита Скайлер знае ли да чете, той отговори: „не, но все пак различавам почерците““. Селим-ефенди потвърди, че, действително, и неграмотен човек може да познава почерка. „Да кажем — продължи Скайлер — но как се научи, що е било писано в писмото?“ — „Другите ми казаха“, отговори свидетелят.

Уверен съм, че девет десети от свидетелските показания, които се четат в съдилището на Селим-ефенди, са също така достоверни, като горното, и Скайлер, като видя, що то е за съдилище, не се губеше вече времето да го посещава. Но те все пак останаха в най-любезни отношения със Селим-ефенди, даже след изпращането от Скайлер на телеграмата за мъките и махането на Селим-ефенди от мястото, което заемаше.

Търново, 25 август

Положението на жителите на Пазарджик не беше така лошо, както в другите посетени от нас места. Неотдавна назначеният мютесариф действително им беше раздал едно количество храна и беше накарал турците, макар и твърде непълно, да върнат взетия от българите добитък. Освен това той взел мерки да се направят няколко дървени колиби, които могат да запазят злощастниците по времето на есените дъждове, но не и да ги запазят от зимните мразове и виелици. Трябва да се надяваме, че до идването на студовете, те ще получат помощ от Европа, защото от турското

правителство да се чака нещо е слаба надежда. Княз Церетелев, който се намира при руското посолство, като ни настигна по пътя за Ямбол, раздаде няколко лири на вдовиците, мъжете на които бяха убити по време на турското клане. Ако научи този факт, сър Хенри Елиот вероятно ще види в него доказателство за руските интриги.

Като се върнахме в Ямбол, ние веднага посетихме мютесарифа. Тук се случи един интересен епизод. Между лицата, които ни посетиха вечерта, беше и началникът на железния път, един грък, който говореше по френски. Като не знаеше, че между нас има и русин, той смело повтаряше старата история за руските интриги, като уверяваше, че българското въстание е било възбудено от руснаците, той твърдеше, че у въстаниците са намерени писма от генерал Игнатиев. В това отношение той отиде подалеч и от турците, които никога не заявяваха нищо подобно. Княз Церетелев се реши да го накаже, както му се пада, и като стоеше при мютесарифина, където беше и гръкът, попита турския чиновник имало ли е настина намерени у въстаниците писма от генерал Игнатиев. Мютесарифинът, разбира се, отговори отрицателно. Тогава княз Церетелев попита вярва ли мютесарифът, че са били намерени някои руски писма, или да е имало в редовете на въстаниците руснаци. Турчинът отговори също така отрицателно. След това князът се обърна към гръка и го попита, какво значеше пропагандата му против руското правителство и така страховито го нападна, щото той едва не умря от страх. Мютесарифът отначало не разбра каква е работата, но като му я разясниха, той се усмихна. Види се тоя грък е бил честит да му улавят лъжите и да му правят неприятности. Когато Шевкет-паша бил тук, веднъж му заръчал специален влак за превозване на войската. Началникът на станцията отговорил, че той няма да даде влака, докато не му платят напред парите. Шевкет-паша се ядосал, плюл му в лицето, заповядал да го затворят и му обявил, че ако тренът не бъде готов след два часа, ще го убие. Не е нужно да се притуря, че влакът бил готов. И така излиза, че животът на началника на железния път в Турско е осеян с трънища.

В това време Скайлер разменяше, както винаги, комплименти с мютесарифина и при това му каза, че той е чувал навред за него най-добри отзиви. Това никак не смути турския чиновник и той отговори, че като преминем Балкана, ние ще чуем за него още по-добри отзиви, защото той дълго време е бил в тамошния окръг, а тука бил назначен отскоро и не сварил да направи всичко, което той се надява сетне на изпълни. Ние едвам си удържахме усмивката при това хладнокръвие, с което той не само приемаше комплиментите, но даже се показваше, че напълно ги заслужава. Той ни покани на обяд и няколко пъти се връщаше към похвалите за своята минала дейност и към плановете си за бъдещата си деятелност за доброто на подчинените си. Да си кажа правото, той така се гордееше с разположението на народа към него и така наивно изказваше своето удоволствие, щото ни направи твърде приятно впечатление. Човек, комуто е приятно подчинените му да имат добро мнение за него, не може да не желае да се отнася добре към тях. Всичките допитвания напълно потвърдиха действителните достойнства на тоя управител.

Аз така много писах против турците, щото с по-голямо желание записвам в летописа си този факт. Най-сетне ние сполучихме да видим поне един добронамерен турски администратор, който би постъпвал добре, ако имаше за това възможност. Той напълно разбираше тежкото положение на Турция, предвиждаше последствията от зверствата, направени в България и вярвам, че би желал искрено, доколкото е възможно, да подобри злочестото положение на народа. Той единствен от всичките турски чиновници открито казваше, че в България не е имало никакво въстание, достойно за това име и че затова извършените зверства не биха могли с нищо да се оправдаят. Той сам наричаше Шевкет-паша виновник за пазарджишките събития и лош

човек, достоен за най-строго наказание. От всичките видени досега от мене турци, той пръв разбираше чувството на патриотизъм и скърбеше за бедствията на страната си, защото тя е негова родина, а не защото ислямът е в опасност. Ако всичките или половината от турските чиновници бяха вдъхновени от подобни стремежи, Турция нямаше да се намира в сегашното си положение и би било възможно да се надяваме за възраждането ѝ. Но в цялата Османска империя няма и десетина такива хора. Сетне ние се научихме, че този човек бил взет сираче в едно българско семейство, където бил отгледан не по-турски, ако и да си останал мюсюлманин. Ето защо той разбираше светите думи: "отечество", "патриотизъм", съчувствуваше на своите християнски съседи и ясно съзнаваше, че благоденствието на родината му зависеше така също от християните, както и от последователите на Мохамеда. Аз твърде добре зная, че всичко, казано от мене в негова полза, ще му причини вреда в Цариград. Но моите похвали не могат да повлияят върху съдбата му, защото бейовете от тези окръг водят срещу него такава упорита борба поради опитите му да покровителствува християните, шото е за вярване, че скоро ще бъде махнат (Предсказанието на Макгахан се оправдава и той известява с телеграма от 7 ноември, че ямболският мютесариф, когото хвалиха не по-малко Скайлер и Беринг, е изгонен от Великия везир поради отказа му да подпише документ, който оправдавал всичките действия на Шевкет-паша. Само благодарение на най-енергичното застъпничество от страна на сър Хенри Елиот, този едничък добър чиновник в Турция пак е върнат на мястото си — Забележка на руския издател).

То и той сам ни казваше, че за него е все същото дали ще го махнат или ще го държат, защото той си има обезпечена издръжка. Според думите му той ще изпълнява дълга си докато властта се намира в ръцете му и ще се раздели с нея без никакво съжаление. Но, повтарям, той беше едничкият човек посред невежественото, фанатично турско население, и ние видяхме достатъчно доказателство в ежедневните примери на насилията от страна на турците, че той не е можал да им даде никаква възможност да прави добро, към което се стремеше.

От Ямбол ние отидохме в Сливен — град, който се намира в южните поли на Балкана и който едвам бе избягнал участта на Пазарджик. Като стъпихме на главната улица, ние се учудихме, като видяхме такъв хубав, макар и малък град; казвам малък защото той имаше 15 000 жители. Къщите бяха каменни, твърде добре направени и поддържани. Улиците бяха постлани, не по-зле отколкото в някой френски или английски градец, и чисто пометени. По чистотата си тоя градец се намира в съвършено изключително положение. Всяка от улиците му се полива от бистра речичка, която извира от съседната планина. Изобщо тук водата е така много на всяка улица, във всеки двор, шото общият вид на градеца е твърде приятен и разхлаждащ, особено за пътниците, които са пристигнали по прашния път; и на трите мегдана под клонестите дървета текат веселите фонтани. С една дума, мога да засвидетелствувам, че той е един от най-приятните, хубави и чисти градове, които досега съм виждал. Ние се спряхме в една малка тясна уличка пред едни дървени врата с две канати, направени в една висока дървена стена. Като слязохме от конете, вратата се отвори, въведеха ни в двора, където растяха няколко големи сенчести дървета. Като се изкачихме по една тясна стълба, влязохме в една голяма ниска стая, която запълваше целия етаж и беше досущ отворена към двора, като че ли архитектът е забравил да направи от тая страна стена. Тук ни посрещна стопанинът и с радост ни поздрави. Сетне ни поведоха по една тясна стълба пак в една голяма стая, първоначално отворена откъм двора; но види се, тук архитектът се е сетил за необходимостта да замени с нещо недоправената стена и е направи посред нещо като оранжерия, а по краищата турил стъкла. По всичките прозорци се увиваше лоза, като придаваше на стаята очарователен вид. Тук покъщнина

нямаше никаква, освен една маса и три стола в оранжерийката, която като че ли канеше всекиго да иде в нея с чаша кафе и цигара. Тая стая играеше ролята на приемна и зала. В нея ни чакаха стопанката на къщата, жененият и син и трима неженени, женената и дъщеря, хубавата и сестрица-мома, около половин дузина деца и всичките слуги. С всяко едно от тия лица без да изключваме слугите, ние бяхме длъжни да се здрависаме, като ги улавяхме за ръката. Приемът беше най-сърдечен. Отначало ние се бояхме да не обезпокоим стопаните с многобройността на нашето общество и предлагаме да се разделим на части, така щото едни да останат в тази къща, а други да отидат в съседните. Но гостоприемните българи не искаха и да слушат за това. Изобщо къщите тук са големи и скоро излезе, че имаше доста място за всинца ни, както за постоянните обитатели, така и за нас, девет гости; първите се наместиха долу, а на нас дадоха горната стая с оранжерията. От страни на залата имаше две малки стаи с широки миндери, на които ние веднага се изтегнахме, като заменихме ботушите със чехлите на стопанина. Скоро дойде дъщерята на стопанина и ни донесе на една табла сладко от трендафилови листа. Ние взехме по една лъжичка и пийнахме студена вода, светла и блестяща, като очите на младата хубавица, която ни черпеше. Трябва да си кажа правото, че това сладко е много вкусно, макар че миризмата на трендафила е твърде силна. След това жената на стопаниновия син донесе кафе и цигари, а след това ни оставиха сами няколко часа. Вечерта, когато се поразхлади, ни поканиха да обядваме, като ни прислужваха стопаните и дъщерите им, защото да обядват с нас би било противно на правилата на гостоприемството. След обяда, пак ни подадоха кафе и цигари, и преди да си легнем, младото момиче, на което, види се, специалността беше да подава сладка, ни донесе няколко различни лакомства. Така денят завърши най-приятно. Следващата сутрин се започна пак същото; пак дойде при нас тази прелестна Аврора и със скромна усмивка тури на масата различни сладка, кафе и цигари. Този обичай дъщерята на стопанина да дава сладко на гостите е остатък от друг още по-очарователен, но напълно предосъдителен обичай, който е съществувал в тая страна преди сто години.

Сутринта захванаха да прииждат от всичките съседни села купища хора, които бързаха да ни разкажат най-подробно за своите бедствия. Всеки от тях наивно мислеше, че разказът му е пълен с такива ужаси, каквито ние никога не сме чували, когато всичко това беше еднообразно повторение на добре известни нам факти. Това, което за тях беше страшно нещастие, невъзвратима загуба на любим човек, горест, отчаяние и неизказано бедствие, за нас имаше само значение на още един убит, на една обезчестена жена, на още една изгорена къща, въобще на един допълнителен малък факт, посред хиляди други по-големи факти. Ние можехме само да изслушваме всичките тия разкази, да запишем нов брой на ужаси в бележника си и да обещаем, че ще ходатайствуваме в Цариград. Сетне посетихме училищата или по-точно училищните помещения, защото те всичките били затворени по времето на безредиците и само две от тях бяха захванали отново дейността си. Тук му е мястото да се забележи, че в България няма училищна статистика, както и каквато и да е друга и не е възможно да се каже утвърдително, колко училища има в цялата област, колко ученици и какъв процент от младото поколение е неграмотен. Аз мога да съдя за броя на училищата по един факт, че никога не съм чувал и виждал за село, което, като е имало възможност да поддържа училище, да не го е отваряло. В Сливен има две големи училищни здания и две малки, така щото в тях могат да се вместят хиляда ученици. Женското училище се намираше в един нов, хубав дървен дом, с широка стълба, многобройни големи прозорци и сенчести дървета, които заобикаляха цялото здание. Вътре имаше осем големи стаи и обширни зали, отделени една от друга със стъклена преграда, които

събираха до 400 деца. Аз бях твърде учуден, като видях в отдалечения кът на почти никому неизвестните Балкани едно толкова добре направено училище, с всичките съвременни спомагателни средства: географически карти, глобуси, астрономически и географически инструменти, геологически и ботанически таблици. Училището беше затворено и жителите не се решаваха да захванат в него преподаването. Наистина, на другия ден след нашето пристигане в Сливен мъжките училища бяха отворени и струва ми се, жителите се възползуваха от нашето пристигане, като средство за защита от турците. Разбира се, ние посетихме тия училища и също така се учудихме от всичко, което видяхме. Стаите не бяха още приготвени, но ние погледнахме висящото на стената разписание на уроците за миналата година.

Целият курс напълно отговаряше на изискванията за подобно училище; забравих, за зла участ, да си препиша тази програма, но добре помня, че в главното училище имаше шест класа, в най-големия от тях се преподавало: история, геометрия, френски, старославянски и турски езици, европейска литература и счетоводство. В една стая имаше събрани до 50 кални, окъсани момчета, но Скайлер, като ги изпита, намери, че те всичките умееха да четат и пишат. Между другото той повика едно момченце, осемгодишно с бляскави черни очи и му продиктува една фраза на български език; детето я написа с гордост на черната дъска. Неговият твърд, объл, хубав почерк би могъл да засрами (дори) някого от нас. Сетне Скайлер изпита един клас по география, а други по аритметика и намери, че децата са твърде развити и отговарят без смущение.

Като гледахме на това училище, пълно с весели, блестящи детски лица, неволно си спомнихме за изгорените училища в Панагюрище, Клисура и други места, а най-главното за това страшно училище в Батак, в което били изгорени живи също такива малки същества, пълни със сила и надежди. Съобщиха ни, че в Сливен има двадесет учителя, в това число тринадесет от мъжки пол и седем от женски. През деня всичките те дойдоха при нас и ние с любопитство мислено ги сравнявахме с педагозите от другите страни. Длъжен съм да се съзная, че това сравнение никак не беше във вреда на българите. Наистина те бяха облечени твърде зле, но имаха умни, отворени лица и, види се, гледаха на занятието си, като на най-почтено и благородно.

Всички те са се обучавали в България и никога не са излизали вън от нея, освен трима, които са получили образование в Букурещ и Русия. Разбира се, сър Хенри Елиот ще каже, че това е също доказателство за техните интриги. Учителките бяха твърде скромни и срамежливи, но техните искрени, отворени лица неволно вдъхваха към себе си уважение и съчувствие. Като ни казаха, че са получили образование в България и никога не са излизали от нея, те види се, нямаха какво повече да ни съобщят и бяха твърде радостни, когато аудиенцията се свърши. Като вземам всичко това в съображение, мисля, че българският градец Сливен в педагогическо отношение, както и във всяко друго, може да се сравни с подобни градчета във Франция и Англия. При това трябва да отбележим, че всичко, което са направили българите за възпитанието на децата си не е предизвикано от задължителните парламентарни постановления и от разпорежданията на училищните съвети.

Пловдив, 1 ноември

След моите последни писма за зверствата в България, аз обиколих много места от тая страна, за да видя с очите си сегашното положение на народа и да се убедя възможна ли е за него промяна към по-добро за в бъдеще. Посетих много села, говорих със стотици селяни и турски чиновници, с една дума взех всички мерки, за да събера най-точни сведения. Освен това, в продължение на последния месец, аз следях действията на комисията, която беше дошла тук да обезщети българите за станалите загуби, да възстанови изгорените села, да помогне на нещастните пострадали и да накаже виновните за клането. Имах прекрасния случай да изуча положението на народа, като гледах дейността на турската администрация в отдалечените места, където не достига погледът на чуждестранните консули и затова си съставих напълно обосновано мнение какво може да очаква тази страна от турското правителство в бъдеще. Убедих се не въз основа на няколко изключителни факти, но на хиляди всекидневно повтаряни убийства, грабежи, насилия, чиято многобройност доказва тяхната безнаказаност, че положението в страната е просто нетърпимо, че сегашният ред, или по-точно безредие не може да продължава и че никакви дипломатически фикции и фокуси не могат да поддържат разклатеното здание на турското правителство. Краят му е близък, неизбежен; то се разлага бързо и ще изчезне навеки не по силата на противодействащите нему условия, но благодарение на невежеството, неспособността и варварщината на собствените му слуги. Не мисля, че хора, които са запознати с турската администрация, могат да имат друго мнение по този въпрос. Всички консули, които се намират тук, се придържат единогласно към това мнение, без да изключим английския консул Колверт, а Беринг, когото надали е възможно да подозираме в пристрастие към българите, неотдавна изказа същото мнение.

Работата е в това, че никой, който съжاليا мъченика-народ и който изпитва негодувание към мъчителното, варварското отнасяне с безпомощното, в нищо невиновно население, не е в състояние да премине на страната на турското правителство. Постоянното повторение на възмуцаващите всяко човешко същество престъпления действуват накрая и върху най-пристрастния наблюдател, така щото ако сам лорд Биконсфилд би дошъл тук да преживее няколко месеца, непременно би почувствувал едно благородно негодувание и съжаление по повод на тия факти, които отдалеч, от 2 000 мили, се виждат като незначителни, нереални, но като ги гледаш отблизо — възмуцават и отблъскват всекиго със своето варварство. Въобще, в Европа мислят, че ако и да е преминал ураган от убийства, насилия и грабежи, но след това пак е последвало спокойно време, че зверствата също така са се прекратили, както неочаквано са били и започнали, и че турците, като са възстановили царството на законния ред, се стараят по всякакъв начин да обезщетят пострадалите. Това определено е заблуда. Буря имаше, но след нея не е настъпила тишината, без да гледаме на всичките усилия на турците и на приятелите им, които искат да уверят света в това. Епохата на страхотиите е заместена от период на беззакония и насилия, който едва ли не е по-ужасен и ще доведе до най-мрачни заплитания в бъдещето. Аз се нагледах достатъчно на всякакви ужаси в тези месеци, в продължение на които обиколих страната във всички посоки и се убедих напълно, че в нея царува свършена анархия и хаос, че едничкото и спасение зависи от чуждестранната намеса. Това е факт, с който рано или късно европейските държави ще трябва да се съобразят и колкото по-скоро направят това, толкова ще е по-добре даже за интересите на самата Турция.

Аз разказах в предишното си писмо, как попаднах случайно в обществото на черкезите, които ме придружаваха няколко дни. Тия черкези малко нещо се занимаваха

с търговия, т.е. купуваха от башибозуците пушки, пищови, ножове, дрехи, сребърни украшения и различни драгоценности, както и сребърни ченгели за пояс. Те даваха твърде малка цена, от една десета до половината от истинската стойност, според това колко се нуждаеше от пари самият продавач. Но главната им цел беше разграбването на Алексинац и те само се бояха, че няма да пристигнат преди да го превземат турците. Те се спираха у селяните, ядяха и пиеха колкото искаха, хранеха конете си и за всичко това нищо не плащаха, но обикновено уверяваха, че ще платят, като се върнат. Бедните стопани не смееха да им се противят и изпълняваха мълчаливо всички техни искания. Между другите предмети те питаха на много места за деца и моми, но съм длъжен да засвидетелствувам, че докато вървахме заедно, никъде не се намери подобна стока за продажба, защото в тези окръзи нямаше пленници, които се намираха изобилно на юг от големия път от София за Ниш. По пътя ние срещнахме много черкези, претоварени с плячка; те се бяха ухитрили да прикачат към своите седла не само черги, покривки, дрехи, но и огледала и столове и други предмети, взети очевидно от някои по-богати къщи.

Ние ги питахме откъде са взели всичките тия вещи, а те отговаряха, че са ги купили от башибозуците от пляката, която се е паднала на последните в Сърбия, но българите твърдяха, че всички тези неща били взети от тях от башибозуците по време на последните безредици и са били препродадени на сегашните им собственици. Като съдя по това, което видях, подобна търговия се правеше навсякъде пред очите на властите, които продължаваха да ме уверяват, че всичкото ограбено имущество е върнато на собствениците. Както се вижда, черкезите си делят пляката съвсем акуратно и справедливо. Всичко, взето от едно село, се оценява правилно и се дели между главите на семействата, както между тия, които са взимали участие в грабежа, така и между останалите по домовете си. И така, тия грабителите се отнасяха честно поне помежду си.

По пътя към нашата дружина се присъедини един редиф или войник от турската резерва, който си отиваше у дома в отпуск. Той носеше своя обикновен войнишки мундир, но през нощта се обличаше в една женска дреха от тънка материя, като кастор, общита великолепно с разноцветна коприна. Аз го попитах с любопитство за историята на тая дреха и, признавам си, я изслушах с пламенно негодувание. Според думите на войника, той взел тази дреха от Зайчар, където се бил промъкнал с още четирима-петима другари, като се разпространило известието, че градът е напуснат от сърбите. В една от къщите те намерили сръбско семейство, което не искало да бяга, като се надявало, че турците ще го пощадят. То се състояло от един старец, от неговата женена дъщеря с две деца и четиринадесет-годишно момиче, роднинските връзки на което турците не сметнали за необходимо да определят. Те преди всичко затворили външните врати, за да не може никой да побегне, а сетне ограбили всичко, що се намирало в дома; понеже тази челяд била богата, то грабежът и делбата продължавали няколко дни. Аз няма да предам разказа на войника за това, как те прекарвали нощта, защото има хора, които не само противодействуват на премахването на тия ужаси, но още и започват да негодуват от тяхното съобщаване. Аз не желая да нарушавам спокойствието на тия докачливи лица, но ще кажа само, че на следващата сутрин грабителите цял час са се препирали за това какво да сторят със злочестите сърби. Разказвачът уверяваше, че той предлагал да ги оставят живи, но повечето, без да гледат на плача и на молбите на стареца, майката и децата, решили, че по-забавно ще е да завършат делото с общо клане. Тая присъда била изпълнена и горките жертви погинали под саблените удари. Като го попитах, откъде е взел дрехата, войникът отговори, че с нея било облечено младото момиче и като му се харесала, като отличен подарък за неговата собствена дъщеря, той я съблякъл от злочестата преди смъртта ѝ, за да не я оцапа с кръвта си. Другарите му, като видели, че много му се иска да вземе дрехата, взели му 50 гроша

откуп. Това беше един див, груб варварин, който ни говореше с флегматичен тон, като ме гледаше много радостно, като англичанин и, следователно, приятел на турците.

Като се връщам към българите, аз ще покажа пример това насилие, което царува тук. По пътя си срещнахме една кола, в която бяха впрегнати волове и нашият турчин талигаджия я закачи с колело, макар че българският селянин, който вървеше след тях, и да ни стори път. Турчинът го обсипа с псувни и българинът напусна колата си, където беше детето му, като се спаси с бягство. Тежко беше да гледаш, как един здрав силен четиридесетгодишен мъж така трепереше и се страхуваше от друг невъоръжен човек, но види се, злочестите българи са навикнали още от люлката си да треперят от страх, щом видят някой турчин. По друго време спряхме в селото Шуше и там един пиан заптия, който бил дошъл да събира данъка, биеше с една тояга най-безжалостно селяните за това, че те, като се намирали на полето, го накарали да чака няколко часа.

Той не слушаше обясненията им, че те не са знаели по-рано за пристигането, а като попитах, защо българите не се махнат от пиания, драгоманинът ми отговори: “Те не смеят да си отидат; той има пишов и ако те направят една крачка, то ще хване да гърми”.

Подобен факт ясно доказва в какво ужасно положение се намира страната. Наистина, какво биха могли да сторят злочестите, освен мълчешката да подлагат гърба си на ударите. Но ако те биха помислили да се оплачат на каймакамина, то биха ги били още по-страшно, или като изслуша разказа им, спокойно би ги изпратил, като би ги посъветвал да не се оплакват друг път. “Защо народът не оставя да го стрижат като овца?” — възкликваше неотдавна Виктор Юго, като говореше за българите. Великият поет се изразил така сатирично, но думите му са верни и в буквален смисъл; турците бият и стрижат българите като безсловесни животни. Случаите на избиване на българи се повтарят ежедневно, и струва ми се, не си струва да се говори за всичките зверски случаи, които съм видял, ще спомена само още два. Веднъж ние срещнахме една кола, подкарвана от двама заптии, единият от които, двадесетгодишно момче, биеше със страшни ругатни един шестдесет-годишен българин за това, че уморените му волове не вървели бърже. Беловласият старец стоеше мълком с наведен гръб и аз преброих поне до двадесет удара, които му удариха. Ритнете някое стамбулско куче и то никога няма да залае, така и българинът мълчи и под най-тежките удари. В едно от селата, покрай което минахме, един свещеник лежеше болен на постелка и на нас ни обясниха, че той заболял от ударите, които му наслагал един заптия за това, че като му дал да държи коня му, свещеникът го изпуснал. Но тоя навик на турците да разрешават работите си собственооръчно, не се ограничава само до българите. Аз слязох в Пазарджик в дома на един богат грък. Той беше сварил в градината си двама турци, които си пълнели кошниците с грозде, и когато той се възпротивил на подобна безцеремонна обноска, те го били и му взели часовника. Той, разбира се, се оплакал на гръцкия консул и последният искал удовлетворение от турските власти. Работата завършила с това, че единият от грабителите бил затворен за шест дни, а часовникът не бил върнат. Ако жалбата на чуждестранния гражданин, който се намира под покровителството на своя консул, довежда до такъв резултат, то какво остава да чакат българите? Но, ако турските варварства се ограничаваха само с биене, то като говорим сравнително, положението на християните щеше да бъде поносимо; на всяка крачка чуват разкази за грабеж, насилие, безчестене на жените и пр. Като бях в Пазарджик, то ме наобиколиха навалица от българи, които искаха да ми разкажат за всичките претърпени от тях теглила, както по време на въстанието, така и в последващите дни. Един богат българин, например, имал обширен чифлик в една околия, населена с турци, и по време на отсъствието му съседите-турци му ограбили всичко, което имал: добитъка, земеделските сечива, семето и когато той се върнал, го изгонили като го заплашили, че

ще го убият, ако той пак си покаже носа. А за доказателство, че това самоволно завземане на земята не е временно, а постоянно, захванали да обработват и засяват полетата. Бедният собственик се обърнал с молба към пазарджишкия каймакамин и той обещал да направи всичко, което може, но, разбира се, нищо не направил. Друг християнски земевладелец ми се оплака, че преди три години той купил едно парче земя от един турчин, а след въстанието турчинът си взел земята назад, като казвал, че никога не го е продавал. В Турция няма утвърдена система на отбелязването на синори и затова е почти невъзможно да докажеш правото си на собственост на някоя определена част. И така, клетият българин не ще може да си върне земята без продължителен процес в съдилищата, където ще спечели онази страна, която даде повече подкуп. Въобще турците измислят всевъзможни предлози за грабеж и за измъкване на пари. Един преспокойно взима от българина коня, който му е продал преди две години; друг насила взима от християнина парите, които той сам му е платил преди няколко години за купения кон; трети иска повторно заплащане на дълга, като заплашва, че ще съобщи, че длъжникът му е член на въстанически комитет; четвърти иска назад своя изплатен дълг и т.н. Старите давии също така дават повод за многобройни спекулации. Независимо в чия полза е решено делото, турците взимат парите си от българите понякога и втори път. Изкуството, с което те намират поводи за такъв грабеж е наистина изумително, но още по-любопитно е, че те съчиняват поводи, когато биха могли да вземат мълчешката всичко от съседите си, щом им е угодно.

Към това трябва да се добави, че подобни насилия и грабеж теглят не само лицата, компрометирани по време на въстанието, но и жителите на селата, неразорени и неизгорени от башибозуците. Но бедните селяни теглят еднакво както от правителствените власти, така и от частите лица. Тях ги карат даром да возят храната за войската и големият път от Пазарджик до Ниш е пълен с коли на местни жители. Аз говорих с много колари и никой от тях не ми каза, че е получил възнаграждение за своя труд; някои от тях се надяваха, че ще им платят след войната, но повечето бяха уверени, че никога нищо няма да им дадат. Други стотици и хиляди селяни правят военни пътища, мостове, секат дървета, зидат сгради за войската, копаят трапища, насипват валове. Вие виждате навред тези работници лошо облечени, зле хранени, как работят най-тежък труд с няма, търпеливо постоянство като волове. И всички те казват едно и също нещо без горчивина, без негодувание, като че това е най-обикновеното явление в света: “Нищо няма да ни платят”. Най-много теглят в това отношение най-близките до театъра на военните действия окръзи — софийският и нишкият. На турците и на ум не им дохожда да разпределят равномерно военните тегоби върху цялата страна, като плащат на работниците за труда им и за изгубеното време. Те просто взимат хора, коли и волове там, където е нужно, без да разбират, че като откъсват селяните от едно селище от полските им работи, те намаляват общите производителни сили на страната и на цялата държава и с това вредят на самото правителство.

Миналата година селяните от софийския и нишкия окръзи бяха до такава степен затрупани с ангария, щото трябваше да орат и да засяват нивите си на лунна светлина или на светлината на фенера. Същото те правят и тази година, но в по-малък мащаб. Смята се, че сега има засеяно не повече от четвъртината от обичайно обработваната земя. Товарът, който вече отдавна притиска този работлив, търпелив народ, става нетърпим и той си кръстосва ръцете в отчаяние. Това не е чудно. Българските селяни са длъжни да работят не само за правителството, но на много места и за своите съседи-турци. Един от жителите на Стрелча ми разказа, че той работил 18 дни без заплащане и дори без храна, така щото най-сетне, като видял, че няма да може да засея нивата си, побягнал в гората с челядта си и сега проси милостиня по улиците на Пазарджик.

Всичкото християнско население на Стрелча се намира в чокойска зависимост от турците. То работи за своите господари, търпи всякакъв вид оскърбления и бой, а най-главното длъжно е да търпи безчестенето на своите жени и дъщери. Ако те всички още не са избягали, като моя приятел, то е само за това, че турците не ги притесняват до крайна степен, а им позволяват да обработват нивята си, като поддържат с това надеждата за по-добро бъдеще. Селянинът здраво се държи за своята земя и при най-страшната тирания, защото все пак той има къс хляб, ако и неуздравен, а ако побегне, чака го сиромашия и гладна смърт. В село Здребишко (дн. Жребичко, Пловдивско, бел. ред.) жителите са били длъжни след клането да работят повече от 12 часа на ден своите турски съседи и освен това да плащат от собствената си оскъдна жетва тая храна, която им давали турците по време на този чудовищен труд. Подобни явления се повтарят в днешно време на много места, ако и Портата и нейните чиновници да уверяват, че всичко е благополучно. Дори в Перушица, пред очите на пловдивския мютесарифин, който постоянно обявяваше на Скайлер и на Беринг, че населението ще получи всякаква помощ за прибирането на жетвата, селяните били принудени да дават половината от добитото на турските си съседи. В много смесени села турците имат навик да ходят да обядват неканени у българите. Петима или шестима, а понякога и десетина дохождат ненадейно и си заръчват разкошен обяд. Ако у българина липсва нещо в къщи, те го изпращат да купи, принуждават жените да им служат на трапезата, ядат и пият цяла нощ, а ако срещнат някаква съпротива, си отмъщават по най-жесток начин. Турците от село Ченакчии особено имат тоя обичай и един българин ми разказа, че той бил жестоко бит, задето не позволил на дъщеря си да служи на тия неканени гости. Що се отнася до поведението на заптиите, то излиза извън всички граници. Те живеят, ядат, пият за сметка на селяните, живеят в който си искат дом, отнасят се със стопаните като с роби, бият мъжете като кучета, а жените и момите оскърбяват с унижителното си отношение или безчестят по един най-позорен начин. Тоя вид турска тирания може би е най-тежкият за българите, защото той се усеща ежедневно, ежечасно и унищожавя семейното щастие, като нанарявя у човека най-светите му привързаности.

Ето в какво положение се намира страната по време на работата на комисията, назначена за въвеждане на ред и благоденствие. Всичко си върви по старому, като че не е имало въстание. Но много честни, нравствени хора идват в негодувание, като си мислят, че българите са въстанали против една такава унижителна тирания и уверяват, че ако не са били руските интриги, българите никога не биха се усъмнили в благодетелните грижи на турското правителство. Работата е в това, че българският народ е търпял и сега търпи такова мъченическо тегло, на което не би се подчинил нито един ден който и да е народ, несмазан от векове от игото на робството. Опитайте се да кажете на турците и особено на турските власти, че българите изхранват цялата турска империя, че те произвеждат земеделското богатство на страната, че от техния труд живеят турците, че това работливо, търпеливо човешко стадо съставя най-важната част от отоманския народ и затова те трябва да пазят българите, да ги поддържат и насърчават, като главна опора и производителна сила на турската империя — кажете всичко това и турците ще отворят устата си от учудване. Самата система на облагането с данъци в Турско, види се, има за цел не толкова да обогати хазната, но да разори и да направи злочести платците на данъците. Турция е единствената страна в Европа, където на платците на данъците гледат като на врагове, притеснявани и мразени съразмерно на плащаните от тях данъци. Този факт се доказва от постоянните насилия и грабежи от страна на турските дребни чиновници, поддържани от най-високите власти, които умеят да крадат по-изтънчено и по-изкусно. Напълно е безполезно да се говори за реформи, за конституция, за правосъдие, за безопасност на живота и собствеността в такава страна, където властта е съсредоточена в ръцете на подобни хора. Невежествени,

фанатични, тъпи, лениви и развратни до последна крайност, турците не знаят, що е това честност, благородство, знание, патриотизъм. Ако имаше статистически данни, то би могло да се докаже, че половината от турските чиновници с по-висок ранг от мюдюрин, не знаят да четат и да пишат на своя роден език. Аз вече споменах за безграмотния каймакамин на Белоградчик, оттогава насам научих, че и лица, по-високо стоящи от него, са неграмотни, например управителят на Кипър, преместен там от Цариград, зетят на Митхад-паша и сегашният морски министър. Последният, на пръв поглед невероятен, но достоверен факт е посочен, за да оценим, както подобава, обещаните от турците конституция и реформи. Може би и между турските чиновници има няколко честни хора, но те са невежествени и неспособни; от друга страна, помежду им има няколко умни и образовани, но безчестни и развратни, а болшинството им е толкова тъпо, толкова и безчестно. Струва ми се, ясно е, че страната не може по-дълго да остане във властта на подобни хора; само ония, които са слепи или не искат да гледат, не виждат това.

Пловдив, 7 ноември

Случаи на най-престъпно насилие от страна на турците се повтарят ежедневно в цялата страна. От както са надошли много европейци в Пловдив, турците не позволяват на башибозуците, които се връщат от войната, да минат направо за Цариград, но ги изпращат през София и Солун. По този отдалечен път, където подвизите им не могат да бъдат видени от чужденците, те спокойно горят и грабят всичките села. Според думите на френския консул, те са откарали със себе си няколко жени и деца. Ето няколко факти за насилията, които са се случили в последно време около Пловдив. Те дават ясно понятие за сегашното положение на страната.

В Калофер редовните турски войски всячески притесняват българите и миналата седмица войниците са били един свещеник до смърт. В село Казаде (?) селяните от времето на въстанието били работели за турците, но като чули, че в Пловдив е дошъл английския консул с комисия, отказали се да работят без отплата, заради което турците ги нападнали и 40 души били зле бити, побягнали в гората и досега не смеят да се върнат в жилищата си. Свещеникът Нестор от казанлъшкия окръг дойде в Пловдив и донесе в една хартия своята отсечена от турците ръка с надеждата, че виновните за това престъпление ще бъдат наказани; но жалбата му е останала, разбира се, без всякакво последствие. В село Маджари селският пъдар, заедно с двама въоръжени турци, влязъл в черквата по време на богослужението, изгонил богомолците и искал да убие свещеника. В другите села българите не смеят да се отдалечат нито на крачка от своето жилище, така строго ги пазят турците, като се страхуват да не излезе на лице стореният от тях грабеж. В Панагюрище пред последния месец почти всеки ден са извършвани от черкезите убийства, грабежи, кражби на коне, волове и овце. На 18 октомври покрай градеца минал един кавалерийски отряд редовна войска; войниците влезли в църквата и извършили светотатство и, като продължавали пътя си, били до безчувствие българина, който минал покрай тях на кон, а не слязъл и не им свалил калпака си, както заповядва на християните мюсюлманският закон. В село Катун-Конари селският пъдар се отнася по един най-безцеремонен начин. Той кани приятелите си у българите, подарява им българските коне, взима всичко, което му се доще, и даже е прахосал събраните данъци, така щото ще трябва отново да се събират; а всекиго, който дръзне да се противи, той безсрамно псува и бие с тоягата си.

Без да гледаме на всичките усилия, направени от Беринг и от Колверт, те още не можеха да освободят всичките отведени от турците български моми и деца.

Те трябва да търсят мястото, където се намира всяко дете и чак тогава да ходатайствуват пред властите за освобождаването им. Турските чиновници сами не взимат никакви мерки за търсене на откраднатите деца и моми, и когато им казват, че в еди-кое си село има пленници български деца, то те се чудят: „Ако вие ни покажете именно тия деца в коя къща се намират, ние ще изпратим заптии да ги освободим“. Те отговарят спокойно, без да помислят, че тяхно задължение е не да чакат съдействието на чуждите консули, но сами да извършват правосъдие. Но друг път нямаше и затова Беринг и Колверт действуваха енергично в това направление.

Прочее, от 87 деца, споменати от Скайлер, освободени от неволя са само 55. А не трябва да се забравя, че списъкът на Скайлер не може да бъде признат за съвършено пълен.

Тия дни при Колверт дошъл един българин с прясна саблена рана на ръката; неговата история отлично характеризира сегашното положение на народа. Един от турските му съседи поискал българинът да му даде дъщеря си. Последният отказал и турчинът захванал да го преследва всячески. Като видял, че от това нищо няма да излезе, той захванал да го заплашва и след нов отказ, ударил злочестия българин със сабята си.

Турчина го арестували, но, разбира се, той няма да бъде наказан. В някои села жените се боят да излизат извън селото от страх да не би някои турци, не само съседи, но и заптии, или даже мюдюри, да ги обезчестят. Когато аз говоря на турските власти за тия печални факти, те винаги смело отговарят: „Защо селяните не се оплакват направо на нас?“ Като им отговарях, че българите не смеят да се оплакват на турските чиновници, те възклицаваха: „Не е вярно, те често се оплакват, но все несправедливо“. Ето след това вече се разбира колко безполезна е всяка жалба.

И всичко това става в цяла България сега, когато има комисия, която заседава в Пловдив, при всичките усилия на Беринг и на Колверт, при всичките отричания и лъжливи обещания на Портата, при застъпничествата на сър Хенри Елиът и осъдителната депеша на лорд Дерби, и най-сетне при пламенното негодувание на английския народ. Не са всички жени Лукреции, а в България те са твърде малко. Злочестите опозорени създания не се решават да се убият и им остава да носят до гробната дъска срама на челото си. Кого го е еня, че този печат гори и суши човека. Ние твърде малко слушаме за тия злощастници. Те не се оплакват: те знаят, че всяка жалба е безполезна; те заравят в дълбочината на сърцето си своята горест, срам, отчаяние, те страдат мълком, без, може би, да губят вярата си в правосъдието на справедливия и милосърдния Бог.

— Вярвате ли в Бога? — попитах един българин в Панагюрище, на когото къщата беше изгорена, жената обезчестена и убита, децата посечени, а малката му дъщеря била така измъчена, щото умряла по един най-ужасен начин.

— Не — отговори той, като се оглеждаше диво; аз вярвам в дявола.

Сетне този човек полудя и самичък се уби.

И така, ето в какво положение се намират сега българите. От една страна анархия, притеснения, тирания, жестокости и варварство; от друга — нещастие, унижение, сиромашия, безчестие, страх, отчаяние. И има още хора възпитани, просветени, образовани, които уверяват, че това трябва така да остане, че всичко трябва да си върви по старому, че всичко е благополучно. У тия хора, разбира се, няма нито сърце, нито чувства, нито състрадание. Виждал ли е светът някога подобно зрелище? Пред нас стои народ слаб, безпомощен, в младенчество, без име, народ-сираче, захвърлено посред могъщите народи, от които той напразно чака помощ и покровителство, горкият, захвърлен от съдбата, роден в неволя, но с благородни стремежи към нещо по-добро. Той се старее да се възпита, да се образова, да се развие, опитва се да излезе от

положението на роба и дивака, но той се намира във властта на един варварин, който с дяволско зло го унищожаваша, позори, бие, терзае, докато най-сетне неговите вопли не достигнат до глухата, удивена Европа. При това зрелище присъствуват две нации. От едната страна стои народът, роднина по кръв и език, неотдавна излязъл от робското състояние и още досега смятан от Европа за варварин, но душата на когото гори от благородна, човеколюбива жажда да помогне на слабия, злочест брат. От другата страна ние виждаме друг народ, могъщ, горделив със своята сила, образование, развитие и християнски стремежи, стоящ на върха на цивилизацията, на науката, изкуството, литературата, военните подвизи, а най-главното — на свободата и на свободните учреждения — народ, който се гордее с това, че не само всичките му граждани са свободни, но е свободен всеки човек, който стъпи във вълшебния кръг на пределите му. И представителите на този народ, като изповядват тази религия, в основата на която лежи любовта към човечеството и състраданието към злочестите, говорят: „Не, този мъченик народ няма да получи помощ, той е длъжен да си остане в унизително робство; него трябва да го грабят и мъчат, жените и децата му трябва да безчестят; жилищата му трябва да изгарят дивите варвари, които го командуват; тоя младенец, подхвърлен народ, роден роб и напразно умоляващ облечените в ризници европейски гиганти, няма да получи помощ, ще остане навеки роб на дивия, пияния тиранин, защото ..., защото ...“

И така, руският варварин се бори за човечината и християнството, а английският християнин — за варварството, тиранията, за злото и зверството! При такова зрелище лесно е да се усъмни човек в справедливостта, в цивилизацията, в самото християнство. „Но вие нарочно замъглявате въпроса — могат да ви отговорят — на християните ще бъде оказано покровителство; лорд Дерби написа нота със силни думи: виновниците за българското клане ще бъдат наказани и ще бъдат дадени гаранции“. Гаранции!

Самата тази дума е най-злата сатира на дипломацията.

Нима ние нямахме стотици гаранции в продължение на последните 50 години! Нима не бяха получени гаранции след клането на християните в Косандра, Кастория, Едрине, Солун, Бималия, Лариса, Сулия, Псара, Мистра, Дамаск и Джеб? И при това, след тези ужасни събития загинаха хиляди хора, които се ползуваха от гаранциите; след убийството на консулите в Солун лорд Дерби излиза пак с голямата панацея на дипломатите — гаранциите. Дипломатическите гаранции не означават ни повече, ни по-малко от дипломатическа безнаказаност за турците и законно позволение да захващат нова кървава разправа, когато им е угодно, но с условие да дадат нови гаранции. „Вие забравяте, — ще ми кажат, — виновниците за клането ще бъдат наказани“. Виновници има от 20 000 до 30 000 души, не е възможно всичките да се обесят, ако на всекиго от тях ръката е обагрена с невинна кръв. Как може да се говори за наказание на виновните, когато цялото влияние на сър Хенри Елиът, на лорд Биконсфилд и на лорд Дерби, могъществото на английския печат, бурята на народното негодувание, силата на велика Англия, поддържана от цяла християнска Европа — не можеха да накарат поне един турчин да върне откраднатата завивка на бездомните жени и деца, които умират от глад и от студ.

Що се отнася до заплашванията, те не действуват върху турците. Тежкият опит на нищо не ги научава.

Избиването на християните във Влашко и Молдавия не им задържа в ръцете тия провинции. Поголовното клане на сърбите не можа да накара малкия, юначен народ да се покори; зверската касапница в Хиос и Псара не удържаха Гърция. Напротив, всичките тия събития доведоха направо към противоположни резултати.

Зверствата в Хиос дотолкова възбудиха всеобщото негодувание в Европа, щото правителствата бяха длъжни да защитят гърците. Разорението на Пелопонес и

вероломството на Ибрахим-паша накараха разгневените съюзнически адмирали да направят битка при Наварин и да унищожат турския флот. И това страшно бедствие не им отвори очите, не ги убеди, че европейските държави ни се шегуват. Те продължаваха своята предизвикателна политика, докато Русия не им обяви война. Но нито загубата на Румъния, Сърбия и Гърция, нито наваринският разгром не научиха Турция да има човешки чувства. Тогава как е възможно да се чака, че слабите заплашвания на Дерби ще ù подействуват? Турците са твърде тъпи, невежествени, диви. Каква полза има лорд Дерби да заплашва един народ, който даже не знае за неговото съществуване. Това е все същото да заплашваш някой бенгалски тигър, че ще го повикаш в полицейски съд.

Но някои казват, че ако турците отново се заловят със своите кървави подвизи, то ще трябва да се направи нещо — да се окупира с европейски войски християнските провинции и да ги освободят напълно. Но защо да чакаме? Нима те не са пролели достатъчно човешка кръв? Нима те не са достатъчно умъртвили мъже, обезчестили жени и набили на маждраци деца?

Колко още жертви са потребни? Разбират ли хората, които говорят така, каква хладна жестокост лъха от думите им? И при всичко това, така именно постъпват дипломатите, които нямат нито сърце, нито състрадание, нито изкуството да предвиждат бъдещето, те се задоволяват с това, че ще чакат нови подвизи от страна на турците. Портата вече смята, че бурята е отминала; не е нужна никаква промяна: всичко си отива по старому. В това я подкрепя сър Хенри Елиът. На някои от дипломатите източният въпрос е омръзнал и те са съгласни да сключат каквото и да е споразумение, само да го забравят макар и за малко време. Всичките са съгласни на такава полумярка, резултатът на която ще бъде ново въстание. Аз не се надявам на нищо.

Европа няма нищо да направи. Цялото пламенно негодувание на английския народ ще остане без последствие. Него ще го заобиколят и ще го излъжат.

За нещастните българи остава само едно — да страдат и да носят своя мъченически венец, докато небесното правосъдие не порази настоящите виновници за всичките техни бедствия, докато жестоката, безсърдечна политика на дипломатите, тия мъдrecи, които измерват бъдещето със своя дребен аршин, не падне върху главата на народите и не изчезне навеки под страшните развалини и порои кръв.

© **Православна беседа**

(<http://pravoslavie.domainbg.com>)

© Текстова част: Елена Узунова, Филип Андреев. © 2001—2005. **Православна беседа**. Части от четивата могат да се цитират при посочване на адреса на сайта (<http://pravoslavie.domainbg.com>). Цялостното преиздаване на текстове в печатно тяло или в електронен вид — само с писмено разрешение от редакцията.